T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

CARİ AÇIĞIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ: KOSOVA ÖRNEĞİ

BLIRIND DANJOLLI

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ CANER EKİZCELEROĞLU

EDİRNE, 2022

Tezin Adı: Cari Açığın Sürdürülebilirliği: Kosova Örneği

Hazırlayan: Blirind DANJOLLI

ÖZET

Küreselleşme süreci ile beraber gelen serbest sermaye dolaşımı ülkelerin ekonomik dinamiklerinin yeniden tasarlanma gerekliliğini doğurmuştur. Ülkelerin dış ticaret, sermaye akımları ve para transferleri sonucunda inşa ettikleri ekonomik yapılarına bağlı olarak cari fazla veya cari açık vermektedirler. Cari fazla veren ülkeler için sürdürülebilir bir ekonomi inşa etmek daha kolay iken, cari açık veren ülkeler için daha zor olmaktadır ve dolayısıyla farklı yaklaşımlar gerektirmektedir.

Kosova, ekonomisi hakkında detaylı verileri 2008 bağımsızlığından sonra kayıt altında tutmaya başlamıştır. Yeni kurulan cumhuriyet, savaşta yıkılan ekonomisini baştan inşa etmektedir. Bu süreç boyunca devamlı cari açık vererek, araştırmacıların ülke ekonomisi ve cari açığı sürdürülebilirliği ile ilgili dikkatini çekmektedir.

Bu çalışmada Kosova cari açığın sürdürülebilirliği araştırılmaktadır. Teorik bir çalışma olup, ülke ekonomisini tanımlayan kalemleri farklı açılardan değerlendirmektedir. Çalışmadaki veriler 2010-2020 yıllarını kapsamaktadır ve Dünya Bankası, Kosova Merkez Bankası ve Kosova İstatistik Ajansından temin edilmişledir. Literatürde Kosova cari açığın sürdürülebilirliğini on yıllık süreç içerisinde tüm kritik kalemlerini kapsayarak inceleyen ilk araştırma olma özelliği nedeniyle önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Cari Açık, Sürdürülebilirlik, Kalkınma.

Name of Thesis: Sustainability of the Current Account Deficit: The Case of Kosovo

Prepared by: Blirind DANJOLLI

ABSTRACT

The free circulation of capital that comes with the globalization process has brough up the necessity to redesign of the economic dynamics of the countries. As a result of foreign trade, capital flows and money transfers, countries generate current account surplus or current account deficit depending on their economic structures. While it is easier to build a sustainable economy for countries with current account surplus, it is more difficult for countries with current account deficit and therefore requires different approaches.

Kosovo started to record detailed data on its economy after its 2008 independence. The newly established republic is rebuilding its economy, which was destroyed in the war. By constantly giving current account deficit throughout this process, it draws the attention of researchers about the country's economy and the sustainability of the current account deficit.

In this study, the sustainability of the current account deficit is investigated for the economy of Kosovo. It is a theoretical study and evaluates the parameters that define the country's economy from different perspectives. The data in the study covers the years 2010-2020 and were obtained from the World Bank, the Central Bank of Kosovo and the Kosovo Agency of Statistics. It is important because it is the first study in the literature to examine the sustainability of the current account deficit in Kosovo by covering all critical parameters in a ten-year period.

.

Keywords: Current Account Deficit, Sustainability, Development.

ÖNSÖZ

Kosova Cumhuriyeti, Avrupa kıtasının en genç devletidir. Bağımsızlığını ilan ettikten sonraki süreçte yaşanan ekonomik dalgalanmalar Kosova ekonomisini şekillendirmiştir. Günümüzde ise birçok ticari anlaşmaya dahil olmasına rağmen, yapısal sorunları da bulunan bir ekonomi durumunda. Cari Açığın Sürdürülebilirliği: Kosova Örneği adlı çalışmamda bana desteğini ve yardımını esirgemeyen değerli tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Caner EKİZCELEROĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca uzak olmamıza rağmen beni asla yalnız bırakmayan ve maddi manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Blirind DANJOLLI

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **iv**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **vii**
GRAFİKLER LİSTESİ ..... **viii**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **ix**
GİRİŞ **1**
1. BÖLÜM: ÖDEMELER DENGESİNİ AÇIKLAYAN TEORİK YAKLAŞIMLAR **2**
1.1. ÖDEMELER DENGESİ BİLANÇOSU KAVRAMI **2**
1.2. CARİ İŞLEMLER HESABI **2**
1.2.1. Mal Dengesi **3**
1.2.2. Hizmet Dengesi **4**
1.2.3. Birincil Gelir Hesabı **4**
1.2.4. İkincil Gelir Hesabı **5**
1.3. SERMAYE VE FİNANS HESABI **5**
1.3.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar **6**
1.3.2. Portföy Yatırımları Hesabı **7**
1.4. NET HATA VE NOKSAN HESABI **7**
1.5. REZERVLER HESABI **8**
1.6. CARİ İŞLEMLER DENGESİNİ AÇIKLAMAYA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR **8**
1.6.1. Elastikiyet (Esneklikler) Teorisi **9**
1.6.2. Özel Tasarruf ve Yatırımlar Yaklaşımı **9**
1.6.3. Dönemler arası Yaklaşımı **10**
1.7. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ TANIMLAYAN KAVRAMLAR **11**
1.7.1. Ekonomik Büyüme **11**
1.7.2. Cari Açık/GSYİH Oranı **11**

1.7.3. İhracat/GSYİH Oranı 12
1.7.4. Dış Borç/GSYİH Oranı 12
1.7.5. Döviz Rezervleri ve Borçlar 13
1.7.6. Tasarruf/Yatırım Oranı 13
2. BÖLÜM: KOSOVA'DA CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ 15
2.1. KOSOVA EKONOMİSİ 15
2.1.1. Ekonomik Büyüme 15
2.1.2. Enflasyon 17
2.1.3. İşsizlik 18
2.1.4. Uluslararası Konumu ve Ticari Anlaşmalar 20
2.1.5. Doğal Kaynakları 21
2.2. CARİ İŞLEMLER DENGESİ 22
2.2.1. Dış Ticaret Açığının Belirleyicileri 24
2.2.2. Birincil ve İkincil Gelir Hesabı 29
2.3. TÜKETİM HARCAMALARI 31
2.3.1. Hane halkı ve Devlet Harcamaları 32
2.4. YATIRIM VE TASARRUFLARIN TRENDİ 33
2.5. BORÇLAR 35
3. BÖLÜM: CARİ AÇIĞIN MAKROEKONOMİK SONUÇLARI VE BÖLGE KARŞILAŞTIRMALARI 38
3.1. EKONOMİK BÜYÜME 38
3.2. İHRACAT VE İTHALAT 39
3.3. DIŞ KAYNAK BAĞIMLILIĞI 41
3.3.1. Enerji 42
3.3.2. Yatırımlar 43
3.3.3. Gıda Güvenliği 46
3.3.4. Sanayi ve İmalat Sektörü 48
3.4. REZERVLER 49
3.5. BATI BALKAN ÜLKELERİNİN MAKROEKONOMİK DURUMU VE KOSOVA İLE KIYASLAMASI 50
4. BÖLÜM: CARİ AÇIĞIN FİNANSMANI VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ 59

4.1. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI.....59
4.2. KALKINMA VE REFAH PLANLAMALARI 61
4.3. FİNANSMAN KAYNAKLARI VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ 64
5. SONUÇ 70
6. KAYNAKÇA.....72

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Kosova ihracatı – 2010-2020 yılları arasında en hacimli mal kategorileri (bin Euro)……....27

Tablo 2. Kosova ithalatı – 2010-2020 yılları arasında en hacimli mal kategorileri (bin Euro)……28

Tablo 3. Kosova Net Birincil Gelir Hesabı, 2010-2020 (milyon Euro)…… ….30

Tablo 4. Kosova Net İkincil Gelir Hesabı, 2010-2020 (milyon Euro)..…….....31

Tablo 5. Kosova GSYİH Harcamalar Kalemleri 2010-2020 (% GSYİH)…….32

Tablo 6. Kosova ekonomik büyüme ve nüfus kıyaslaması (2010-2020)……38

Tablo 7. Kosova İhracat/İthalat, İhracat/GSYİH ve İthalat/GSYİH (2010-2020).. 40

Tablo 8. Kosova temel gıda ve içecek kalemleri ticaretinde karşılama oranları-yüzde (%) olarak (2010-2020)……...……46

Tablo 9. Kosova ödemeler dengesi – 2010-2020 (milyon Euro)…….….65

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Kosova GSYİH büyüme (yıllık %) ve kişi başı GSYİH (sağ eksen) - $ - (2010-2020)……...…….….16

Grafik 2. Kosova Yıllık Enflasyon, GSYİH büyüme (yıllık %) ve Cari Açık (GSYİH %) - (2010-2020)…….…….17

Grafik 3. Kosova işsizlik oranı (2003-2020)……..19

Grafik 4. Kosova mal ve hizmet ithalatı ve ihracatı (2010-2020)..……...…...….25

Grafik 5. Kosova tasarruf ve yatırım verileri – GSYİH % (2010-2020)……..……34

Grafik 6. Kosova brüt dış borç stoku ve toplam rezervler (altın hariç) – milyar $ (2010-2020)…….……...……..36

Grafik 7. Kosova kamu, özel ve brüt dış borcu – GSYİH % (2010-2020)……...……37

Grafik 8. Kosova doğrudan yabancı yatırımları (DYY) – milyon $ (2010-2020)….44

Grafik 9. Kosova Merkez Bankası rezervleri, borç ve GSYİH arasındaki ilişki – % (2010-2020)..……50

Grafik 10. Batı Balkan ülkelerinde ihracatın ithalatı karşılama oranı – %

(2010-2020)…….…….52

Grafik 11. Batı Balkan ülkelerinde rezervlerin borçları karşılama oranı – % (2010-2020)…….53

Grafik 12. Batı Balkan ülkelerinde net DYY'nın dağılımı – % (2010-2020)…...….55

Grafik 13. Batı Balkan ülkelerinde işsizlik oranı – % (2010-2020)…….…..56

Grafik 14. Batı Balkan ülkelerinde cari denge/GSYİH – % (2010-2020)…….57

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ASK: Kosova İstatistik Ajansı

BQK: Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası

CEFTA: Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması

COVID19: SARS CoV-2 virüsünün neden olduğu salgın

DYY: Doğrudan Yabancı Yatırımlar

EBRD: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası

FED: ABD Merkez Bankası

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

HHKK: Hane halkına hizmet sunan kar gütmeyen kuruluşların harcamaları

IMF: Uluslararası Para Fonu

IBRD: Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası

KNOMAD: Göç ve Kalkınma Konusunda Küresel Bilgi Ortaklığı

SDR: Özel Çekme Hakkı

TC: Türkiye Cumhuriyeti

TCMB: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

Vb: Ve başka

WB: Dünya Bankası

WB, WDI – Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanı

WEO: Dünya Ekonomik Görünümü Raporu

WIIW: Viyana Uluslararası Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü

WTO: Uluslararası Ticaret Örgütü

$: Amerikan Doları

GİRİŞ

Tarih boyunca üretilen mal ve hizmetler bir otoritenin gücünü belirlemekte büyük rol oynamıştır. Üretim kapasitesinin artırılması, mal ve hizmetlerin pazarlanması ve nihai olarak takas edilme veya satılma imkanını sunmuştur. Günümüzde ise bir ülkenin ürettiği mal ve hizmetleri diğer ülkelere satması ihracat olarak tanımlanır.

Bir ülkenin bir yıl içinde, sattığı ve satın aldığı mal ve hizmetler, net transferler ve net yatırımın toplam çıktısı cari dengeyi oluşturur. Başka bir deyişle, cari denge, belli bir dönem içinde ülkeye giren ve ülkeden çıkan para miktarını kaydetmeye yarayan kavramdır. Cari denge, ihracat, ithalat, net yatırım ve net transferler kalemlerinden oluşmaktadır. Cari açık, Yatırım-Tasarruf dengesi veya Bütçe dengesi arasında bir veya birkaç tanesinin açık vermesi ile oluşmaktadır. Bütçe açığı ile Cari açığın aynı anda görüldüğü ekonomilerde ikiz açık; Bütçe açığı, Yatırım-Tasarruf açığı ve Cari açık aynı anda görüldüğü ekonomilerde üçüz açıktan bahsedebiliriz.

Kosova gibi yeni kurulmuş, istihdam, yatırımlar ve harcamalar gibi iç dinamik faktörleri istikrar kazanmayan ülkelerde cari açığın oluşması beklenir. Kosova örneğinde ise 1999 savaşı esnasında üretim kapasitesinin oldukça büyük zararlar alması ile kendisine has bir durum oluşturuyor. Kosova, potansiyel üretim kapasitesinden kaybederek çıktı açığı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu çalışmada Kosova cari açığının sürdürülebilirliği araştırılacaktır. Cari açık kaynağının saptanması ve bu kaynakların oluşturabilecek riskler değerlendirilecektir. Cari açık ile mücadele yöntemleri göz önünde bulundurularak Kosova'nın 5 yıl, 10 yıl ve daha uzun vadeli ekonomik planlamalarında atması gereken adımlar belirlenecektir. Araştırma komşu ülkeler ile kıyaslama yapılarak bölgesel olarak ekonomik konumu belirlenecektir. Ayrıca cari açığın finansman yöntemleri ele alınarak, cari fazla veren bir ekonomik yapı oluşturulana kadar sürdürülebilirliği muhafaza etmek için atılabilir adımlar belirlenecektir.

1. BÖLÜM: ÖDEMELER DENGESİNİ AÇIKLAYAN TEORİK YAKLAŞIMLAR

1.1. ÖDEMELER DENGESİ BİLANÇOSU KAVRAMI

Bir ekonomide yerleşik kişilerin, yurt dışında olanlar ile belirli bir dönem içerisinde yaptıkları ekonomik işlemlerin kaydedildiği istatistiki tablo Ödemeler Dengesi olarak tanımlanır. Yapı itibari ile Cari İşlemler Hesabı, Sermaye ve Finans Hesabı, Net Hata ve Noksan Hesabı ve Rezervler Hesabından oluşur. Ödemeler Dengesinin alt kalemleri aylık ve çeyreklik dönemlerde açıklanmaktadır. Ödemeler Dengesi ise yıllık olarak hesaplanarak genellikle bir ülkenin Merkez Bankası tarafından açıklanmaktadır.

Gottfried Haberler'e göre Ödemeler Dengesi ile ilgili teorik kavramlar, abartısız, 1930-1960 yılları arasında, bu dönemden önce olan 200 yıldan daha fazla geliştirildi. Haberler Ödemeler Dengesi net formülünün belirlenmesinin oldukça zor olduğunu ve Fritz Machlup'un Mart 1950 tarihinde Economic Journal'deki makalesine atıfta bulunarak, Ödemeler Dengesi kavramının "Piyasa Ödemeler Dengesi", "Program Ödemeler Dengesi" ve "Muhasebe Ödemeler Dengesi" olarak üç farklı kavramın birleşimini içerdiğini ancak genel olarak tanımlamanın Ödemeler Dengesi olarak kullanılmasının yeterli olduğunu savunmaktadır (Haberler, 1961: 30-31).

1.2. CARİ İŞLEMLER HESABI

Cari İşlemler Hesabı, Ödemeler Dengesinin ilk kalemidir ve finansal işlemler hariç tüm ekonomik işlemleri kapsar. Cari İşlemler Hesabı, Mal Dengesi, Hizmetler Dengesi, Gelirler ve Cari Transferleri kapsar. Cari İşlemler Hesabının sonucu bir ekonomide olan yatırım-tasarruf farkına eşit olduğundan dolayı ekonominin tasarruf ve tüketim davranışını açıklaması açısından gösterge olarak tanımlanabilir (IMF BPM6, 2009: 9).

Fischer (1998: 4), güçlü bir ekonomik politika çerçevesini düşük enflasyon, ufak bütçe açığı ve sürdürülebilir cari işlemler hesabı ile tanımlamıştır. Sürdürülebilir bir cari işlemler hesabının ise ekonomik büyüme ve faiz oranına bağlı olduğunu vurgulamıştır.

Mal dengesi, hizmet dengesi veya diğer kalemlerdeki nihai sonucun cari dönemde eksi veri kaydetmesi, cari açık olarak tanımlanır. Eğer cari işlemler hesabındaki kalemlerin nihai sonucu artı bir veri kaydetmiş ise, cari fazla olarak tanımlanır. Çok düşük bir olasılık olmasına rağmen, cari işlemlerdeki kalemlerin nihai sonucun sıfır olması durumunda, cari işlemler dengesi oluşmaktadır.

1.2.1. Mal Dengesi

Cari İşlemler alt kalemlerinde bulunur ve hesaplama esasına göre bir ekonomide yerleşik kişilerin yurt dışındaki yerleşik olanlar arasında ekonomik değeri olan malların ticaretini kaydeder. Yerleşik kişilerin yurt dışından satın aldığı mallar Mal Dengesi hesabında mal ithalatı olarak kaydedilir. Yerleşik kişilerin yurt dışına sattığı mallar ise mal ihracatı kaleminde kaydedilir.

Mal ticaretinin kaydedilmesi, mal mülkiyeti değiştirildiği tarihte gerçekleşmektedir. Bir malın mülkiyeti değiştirilmeden transferi gerçekleştirilmesi, mal dengesi hesabında kaydedilmez.

Üretimi bir yıldan fazla süren malların, mal dengesinde kaydedilme tarihi, mülkiyetin satıcıya aktarıldığında gerçekleşir.

Mal ithalatının mal ihracatından fazla olduğu durumlarda mal açığı, eşit olduğu durumlarda denge, daha az olduğu durumlarda da mal fazlası olarak tanımlanabilir (IMF BPM6, 2009: 151).

1.2.2. Hizmet Dengesi

Bir ekonomide yerleşik kişilerin yurt dışında yerleşik olanlar ile yaptıkları ulaşım, haberleşme, kültür, inşaat, sigorta ve benzeri ekonomik işlemlerin kaydedildiği Cari İşlemler alt kalemidir. Yurt dışına satılan hizmetler, hizmet ihracatı, yurt dışından satın alınan hizmetler ise hizmet ithalatı olarak tanımlanır. Hizmet ihracatı ile hizmet ithalatı arasında olan fark bu kalemin açık, denge veya fazla sonucunu vermesine neden olur (IMF BPM6, 2009: 160-167).

Bayat, Baydaş ve Atlı (2015), yaptıkları araştırmada bir ülke ekonomisinin gelişim süreci ilerledikçe hizmet sektörünün payının ve öneminin daha fazla önem kazandığını, bununla birlikte hizmet sektörü altında yeni istihdam olanakları ve çalışma sektörlerinin ortaya çıktığı sonucuna varmışlardır. Ayrıca, hizmet sektörünün üretim öncesinde kaliteye ve standartlaşma sürecine etki ettiği gözlemlenmiştir. Üretimdeki bu temel değişimler, hizmet sektörünü küreselleşmenin bir anahtarı olarak öne çıkarmıştır.

1.2.3. Birincil Gelir Hesabı

Yurt içi yerleşiklerin yurt dışındaki bireyler ve şirketler ile gerçekleştirdikleri gelir akışlarını kaydeden hesaptır. Birincil gelir hesabı emek, finansal ya da doğrudan bir kaynak karşılığında elde edilen gelirleri kapsar. Çalışanların tazminatı, temettüler, faiz, kira, ürün ve üretim üzerinden alınan vergi ve sübvansiyonlar, birincil gelir hesabına kaydedilebilen ekonomik işlemlerdir (IMF BPM6, 2009: 183-185).

Gelişmekte olan ülkeler (Türkiye dahil) 2000'li yıllarından sonra cari açıklarını finanse etmek için dış kaynağa yönelmişlerdir, bundan dolayı da birincil gelir kaynaklarından açık vermeye başlamışlardır (Bulut, Dikmen ve Çermikli, 2018).

1.2.4. İkincil Gelir Hesabı

Yurt içindeki yerleşiklerin yurt dışında bulunanlar ile karşılıksız olarak yaptıkları mal veya hizmet gibi reel kaynakların ya da finansal varlık transferlerinin kaydedildiği hesaptır. Başka bir deyişle, ikincil gelir hesabı, ekonomiye mal, hizmet veya para girişi olmasına rağmen, gönderen tarafa bir kaynak aktarımı gerekmeyen işlemleri kapsadığından dolayı, karşılıksız transferler hesabı olarak da adlandırılabilir.

Genel olarak ikincil gelir hesabı talep edilmeyen ithalatı ve kişisel para transferlerini kapsadığı için, genel devlet transferleri ve diğer sektörler olmak üzere iki alt kalemde kaydedilir.

Dış açıklığın yüksek ve ticaret hacminin yüksek olduğu ülkeler için, ikincil gelir hesabının önemi daha düşük iken, ekonomik gelişimini ve dış ticaretten ziyade iç piyasadan ibaret olduğu ülkelerde ikincil gelir hesabının önemi yüksektir ve dolayısıyla da dışa açıklık oranı düşüktür (Yapar Saçık, 2016).

1.3. SERMAYE VE FİNANS HESABI

Sermaye hesabı, üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların alım satımını (kara parçası, şirket ve lisans gibi maddi olmayan varlıklar) ve diğer sermaye transferlerinin (borç affı, tazminat ödemesi vb.) kaydedildiği hesaptır (TCMB, 2015).

Sermaye akımlarının serbestleştirilmesi, kaynakların, sermaye yatırımlarının bol olduğu ülkelerden, kıt olduğu ülkelere doğru akmasına neden olur. Bu şekilde sermaye maliyetlerin düşük, çıktının yüksek olduğu bir ekonomi oluşur (Fischer, 1998: 3; Summers, 2000: 5-9).

Finans hesabı, bir ekonominin dış finansal varlıkları ve yükümlülüklerin kaydedildiği hesaptır. Bu hesapta yer alan kayıtlar, Merkez Bankası, hükümet, bankalar,

hane halkı ve diğer finansal olan ve olmayan kuruluşların tarafından gerçekleştirilen uluslararası sermaye ile ilgili işlemleri kapsar (TCMB, 2015).

Sermaye akımlarının serbestleştirilmesinin daha verimli bir ekonominin inşa edilmesine yardımcı olduğu görüşü, Asya, Rusya ve Latin Amerika'daki krizlerden sonra sorgulanmaya başlamıştır. Finansal hesabın serbestleşmesine karşı çıkan araştırmalar, serbestleşmenin sadece spekülatif sıcak paranın akışına neden olduğunu, ancak bunun toplumun refahına, yatırımlara veya çıktıya önemli bir katkı sunmadığını savunmaktadır. Dolayısıyla spekülatif sıcak paranın ülkeye girmesi finansal krizlerin yaşanma olasılığını artırıcı etkiye sahiptir (Bhagwati, 1998: 8; Rodrik, 1998: 55-57).

1.3.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Uluslararası Ticaret Örgütüne (WTO) göre Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) bir ekonomide yerleşiklerin, yabancı bir ülkede yönetmek amacıyla varlık edindikleri zaman oluşur. DYY'i bu durumda hisse senetleri, tahviller veya diğer finansal araçlara yapılan yatırımlardan ayıran kısım yönetim boyutudur (WTO, 1996).

Doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik gelişim, sermaye ve istihdamın artırılması için bir katalizör etkisi olduğu görülmektedir. Ancak DYY etkisi sadece bununla kalmayıp, teknolojik dönüşümü, pazarlama teknikleri, yönetim ve işgücünün becerilerini de artırmaktadır (Lankes & Venables, 1996: 331-346). Ancak Hausmann & Fernandez-Arias (2000) araştırmalarında daha riskli, bol kaynağı bulunan ve finansal olarak az gelişmiş ülkelerdeki DYY miktarı toplam nakit akışın büyük bir kısmını oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle doğrudan yabancı yatırımların artışı, ekonominin güçlü veya sağlıklı olduğu anlamına gelmemektedir.

1.3.2. Portföy Yatırımları Hesabı

Portföy Yatırımları uluslararası sermaye hareketlerinden biridir. Portföy yatırımları, tüketim harcamaları ve reel yatırımlarından geriye kalan sermayeyi değerlendirmek amacıyla ve sonucunda faiz veya kar payı gibi gelir elde etmek isteyenlerin, hisse senedi, tahvil veya diğer sermaye piyasası araçlarına yatırımlarının toplamını kapsar. Portföy yatırımları hesabı belirtilen tüm bu işlemlerin kaydedildiği hesap olarak tanımlanır.

Bir ülkenin varlıklarına yapılan portföy yatırımları, başka bir deyişle bir ülkenin tahvilleri yüksek talep görüyor ve hisse senetlerinde yüksek yabancı yatırımcı oranı varsa, yatırımcıların o ülkeye karşı olan güvenin ve desteğin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Ancak bir ülkenin bu güveni tesis edebilmek için öncellikle finansal alt yapıyı, hukuksal çerçeveyi ve piyasa kültürünün oluşmasına yönelik çalışmalar yürütmelidir (Başoğlu, 2000: 89-97).

1.4. NET HATA VE NOKSAN HESABI

Teoride Ödemeler Dengesi tamamlanmış ve denge sağlanmış hesaplamaları kapsamasına rağmen, hesaplama esnasında bulunamayan nedenlerden dolayı açık veya fazla verme durumu söz konusu olabilir. Hesaplama sonucunda ortaya çıkan ve açıklanamayan açık veya fazla hata ve noksan olarak adlandırılan ayrı bir hesapta kaydedilir.

Net hata ve noksan hesabının oluşmasında, trend, süreklilik veya devamlı miktar olarak büyüyen bir hesap olmasının nedenlerinin araştırılması gerekmektedir. Devamlı fazla verilmesinin nedeni, kredi girişlerinin düşük gösterilmesi veya borç alımlarının abartılması olarak açıklanabilir. Diğer taraftan net hata ve noksan hesabında aşırı dalgalanma görülmesi, zamanlama hatasına işaret edebilir.

Net hata ve noksan hesabının oluşması, hesaplama yapanların hatası olarak değil, genellikle yetersiz veri, kaynak transferi zamanlaması gibi diğer faktörlerden oluşur (IMF BPM6, 2009: 11).

1.5. REZERVLER HESABI

Rezervler hesabında, ödemeler dengesinin finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla varlıklar kaydedilir. Rezervler döviz, parasal altın, SDR ve Uluslararası Para Fonu nezdindeki rezerv opsiyonlarını kapsar. Ancak rezerv görevini görebildiği için, merkez bankalarının aralarında imzaladıkları swap anlaşmaları sonucunda tahsis edilen varlıklar da rezervler hesabına kaydedilmektedir. Swap rezervler, sadece anlaşma süresi boyunca rezerv görevi görürler. Finansal olarak varlık teşkil eden emlak, gümüş, elmas veya diğer değerli taşlar likit olmadıklarından dolayı rezervler hesabında kaydedilmektedir (IMF BPM6, 2009: 111-117).

1.6. CARİ İŞLEMLER DENGESİNİ AÇIKLAMAYA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR

Ödemeler dengesi kavramının temelleri merkantilist döneme dayanmaktadır. 16. yüzyıldan İkinci Dünya Savaşına kadar, uluslararası sermaye akışının düşük olması ve ülkeler arası ticaretin mal ağırlıklı olduğundan dolayı, cari işlemeleri açıklamaya yönelik teorik altyapı oluşturulamamıştır. Pratikte kaydedilen veriler herhangi belirli bir esasa veya yaklaşıma bağlı değildir. 1944 yılında imzalanan Bretton Woods Anlaşmasından sonra Elastikiyet (Esneklikler) Teorisi oluşturulmuştur. Ardından sırasıyla Harcamalar Yaklaşımı, Mundell-Fleming Yaklaşımı, Özel Tasarruf ve Yatırım Yaklaşımı ve son olarak Dönemler arası Yaklaşım ortaya konmuştur.

Cari işlemler dengesini açıklamaya yönelik oluşturulan bu yaklaşımların temel amacı, uluslararası ticaret ve bununla birlikte başlayan küreselleşme kavramın belirli ekonomilerde oluşturduğu cari açık sorununa karşı çözüm üretmektir (Karagöl & Erdoğan, 2016: 33-34).

Farklı yaklaşımların bulunmasına rağmen, araştırmalarda genellikle kullanılan temel üç yaklaşım Elastikiyet Teorisi, Özel Tasarruf ve Yatırımlar Yaklaşımı ve Dönemler arası Yaklaşımıdır (Seshaiah, 2014: 203).

1.6.1. Elastikiyet (Esneklikler) Teorisi

Cari işlemler kavramını teorik olarak açıklamaya yönelik geçerliliği olan ilk teorilerdendir ve genel olarak uluslararası ticaretin işleyişinin fiyat farklılıkları nedeniyle kaynaklandığını savunur. Cari açığın oluşması, Bretton Woods konferansından, Washington Konsensüsü dönemine kadar ülkelerin çok az miktarda yabancı varlık bulundurmalarından dolayı kaynaklanmaktadır (Tiryaki, 2002: 3). Başka bir deyişle Elastikiyet teorisine göre Cari işlemler dengesi sadece gerçek döviz kuru, iç ve dış çıktı tarafından oluşmaktadır (Seshaiah, 2014: 203).

Khan ve Knight (1983), gelişmekte olan 32 petrol ihracatı yapmayan ülkeleri araştırarak, cari açığın nedenleri olarak mali açık, değer kazanan döviz kuru, ticaret haddi ve azalan iç çıktı olarak belirtmişlerdir.

1.6.2. Özel Tasarruf ve Yatırımlar Yaklaşımı

Özel Tasarruf ve Yatırımlar Yaklaşımı veya başka bir deyişle Parasalcı yaklaşım, Hollandalı ekonomist Jacques Polak tarafından geliştirilmiştir. Polak, ödemeler dengesindeki problemlerin enflasyon ve kredi genişlemesi nedeniyle ortaya çıktığını belirtmektedir (Karagöl ve Erdoğan, 2016: 34).

Özel Tasarruf ve Yatırımlar yaklaşımı, ülkelerin tasarruf ve yatırımlar konusunda aldıkları kararlar, cari açıklarını tanımlamaktadır. Bu yaklaşım ayrıca tasarruflar ile yatırımlar arasındaki korelasyonu tanımlayarak, kısıtlı sermaye hareketlerine işaret etmektedir.

Sermaye hareketlerini artıran ekonomi politikaları uygulanmasına rağmen cari açıkta anlamlı bir olumlu değişim tespit edilememiştir. Dolayısıyla cari açık nedenlerinin ülke özelinde bulunan makroekonomik dengelerin etkili olduğu kanısına varılmıştır (Seshaiah, 2014: 203).

1.6.3. Dönemler arası Yaklaşımı

Dönemler arası yaklaşıma göre cari açığın ortaya çıkması, verimliliğin artışı, kamu harcamaları ve faiz oranları ile ilişkilidir. Belirtilen bu faktörler üzerinde sözel yönlendirme ve neticesinde oluşan beklenti, cari açığın oluşmasına katkı sunmaktadır (Calderon, Chong & Loayza, 2000: 2).

Diğer yaklaşımlara kıyasla dönemler arası yaklaşımın modeli uzun vadede cari açığın dengelenme sürecini açıklamaktadır. Bu açıklamaya göre ekonomide yerleşiklerin net olarak varlık sahibi olmaları, geçici yüksek faiz cari açığın kapatılmasına katkı sunacaktır (Tiryaki, 2002: 5-6).

Dönemler arası yaklaşım, özel tasarruf ve yatırımlar yaklaşımının bir türevidir. Ancak yeni yaklaşıma göre cari denge temelde tüm ekonomik parametrelerin müşterek davranışları doğrultusunda oluştuğunu savunur. Ek olarak bu yaklaşım, bazı özel durumlarda, cari dengenin iş döngüleri tarafından etkilendiğini açıklar. Örnek olarak Leachman (1991) ve Taylor (1996), ABD ve Japonya'da cari dengeyi açıklayarak, iş döngüsünün etkisine atıfta bulunmuştur.

1.7. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ TANIMLAYAN KAVRAMLAR

1.7.1. Ekonomik Büyüme

Devamlı büyüme sağlayabilen ekonomiler, dış borç yükümlülüklerini artırmadan cari açıklarını sürdürebilirler. Ekonomik büyümenin ihracat kaynaklı olması, cari açığın sürdürülebilirliğine ek katkı sağlamaktadır. Yatırımlar aracılığıyla artan sabit sermaye oluşumu ve beşeri sermayenin orta ve uzun vadede cari açığın sürdürülebilir kalmasında olumlu katkıları bulunmaktadır (Milesi-Ferretti & Razin, 1996: 11).

Yüksek ekonomik büyüme genel olarak daha hacimli yatırımlara ve dolayısıyla karlılık oranlarının artışına neden olmaktadır. Bu gelir ile de ülkenin gelecekte oluşabilecek yükümlülüğünü ödeme konusunda kullanılabilmektedir (Roubini & Wachtel, 1997).

1.7.2. Cari Açık/GSYİH Oranı

Cari açığın GSYİH'nin oranına göre süreklilik oluşturması, ülkelerin cari açığın sürdürülebilirliği konusunda risk yaratmaktadır. Yüksek cari açık ekonominin resesyona girme olasılığını önemli ölçüde artırmaktadır. Milesi-Ferretti ve Razin (1996) bir ülkenin cari açık/GSYİH oranının yüzde 5 civarında üç veya dört yıl devam etmesi sürdürülebilir olmayan bir açık olarak tanımlamışlardır; ancak tek başına değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Bir ülkenin cari açık/GSYİH oranının yüzde 5'den büyük olması durumunda para birimi değer kaybına, GSYİH büyümesine olumsuz yansıma, dış finansman kurumlardan riskli olarak tanımlanmak dolayısıyla dış finansman bulma konusunda zorluklarla karşılaşma ve ülkeden sermaye çıkışını tetikleme riski taşımaktadır (Debelle ve Galati, 2005; Croke, Karnin ve Leduc, 2005; Freund ve Warnock, 2007).

1.7.3. İhracat/GSYİH Oranı

İhracat/GSYİH oranı dışa açıklık veya ülke ekonomisinin dış dünya ile yaptığı ticaretin yoğunluğu olarak tanımlanabilmektedir. Dış kaynaklardan borçlanmayı azaltmak ve var olan borçları ödeyebilmek için ülkeler mal ihracatına ihtiyacı duyar. Açık bir ekonomi, dış borçlarını ödeyebilme kabiliyeti açısından daima kapalı bir ekonomiden daha hazırlıklıdır. Dolayısıyla ülkeler için ihracat odaklı sektörlere yönelmek, sürdürülebilir bir cari açık, devamlı büyüme ve sermaye akışı kesintisi durumunda sorunsuz bir şekilde dış borçlarını ödeyebilme kabiliyetine sahip olmak demektir.

Ülkelerin ihraç ettiği emtialar bileşimi ülke ekonomisine ek savunmasızlık sağlamaktadır. Sert dalgalanabilecek emtia fiyatlarının, ülke ticaret hadlerini etkileyebilme, ülke cari açığının ve dış borcun ödeme planlarını gerçekleştirememe riski bulunmaktadır (Milesi-Ferretti & Razin, 1996: 11-12).

1.7.4. Dış Borç/GSYİH Oranı

Açık ekonomi politikası sürdüren ülkeler, döviz taleplerini karşılamak için dış kaynaklardan borçlanabilmektedirler. Ancak yapısal olarak ekonomi politikalarını düzenlemeyen ülkeler devamlı dış borçlanma yoluna başvurmak zorunda kalmaktadırlar. Dış borçlanmanın ülke GSYİH oranla devamlı artması, ülke borçlarını ödeyebilme kabiliyetini ve yeni borç edinebilme kabiliyetini olumsuz etkilemektedir. Bu trend sonucunda ülke daha pahalı maliyet ile borçlanma zorunda kalmaktadır. Daha pahalı borç, ülkenin artan risk priminden ve artan faiz oranından kaynaklanmaktadır. Netice olarak ülkenin aşınmaya başlayan dış borç ödeme kabiliyeti, ülke ekonomisinin sürdürülemez çıkmaza girmesine neden olmaktadır (Milesi-Ferretti & Razin, 1996: 11-14; Holman, 2001: 17-20).

Holman (2001) çalışmasında ayrıca ABD dış borç/GSYİH oranının 1998 yılında %12.6 seviyesinde olduğunu kaydederek bu seviyenin diğer G7 ülkelerine kıyasla yüksek

olmadığını savunmuştur. Holman cari açığın sürdürülebilirliği açıklamak için genel çerçeveye işaret etmiştir, ancak ABD'ye kıyasla 1998 yılında Kanada dış borç/GSYİH oranının %36.2 ve Avustralya'nın %58.9 olduğunu belirterek, bu oranın tek başına herhangi bir ekonomik aksaklık yaratmadığını vurgulamıştır.

1.7.5. Döviz Rezervleri ve Borçlar

Döviz rezervleri, ülke merkez bankasında bulunmaktadır ve gerektiğinde finansal istikrarı sağlamak amacıyla kullanılabilmektedirler. Rezervlerin aşınması, sermaye çıkışlarını tetikleyebilir ve nihai olarak ülkenin ödemeler dengesinin bozulmasına yol açabilir. Döviz rezervlerinin miktarı ve zaman içindeki seviyesi, yerli ve yabancı yatırımcıların ülke kredibilitesine ilişkin oluşturdukları algının en belirgin göstergeleridir (Milesi-Ferretti & Razin, 1996: 10-14).

Döviz rezervlerinin borçlara oranla daha yüksek olması ve devamlı artması ülkenin cari açık sürdürülebilirliğine ilişkin olumlu bir faktördür (Mançellari & Xhepa, 2003: 6).

1.7.6. Tasarruf/Yatırım Oranı

Tasarruf/yatırım oranı genel olarak tüm ülkelerin gelir dengesini etkileyen en önemli faktörlerdendir. Ancak geçiş döneminde olan ülkelerde bu oran özellikle önemlidir. Toplam tasarruf ve yatırımlar arasındaki fark netice olarak cari hesap dengesine eşittir. Cari hesap dengesi ise yabancı tasarruf kullanımı olarak da adlandırılmaktadır. Yatırımlar tasarruf miktarını aştığı durumlarda, ülkenin yabancı kaynaklardan borçlanması gerekmektedir. Tasarruflar yatırımlar miktarını aşması durumunda ise ülke döviz fazlası durumunda bulunmaktadır. Yatırımların sürekli tasarruflardan daha büyük olması ülkenin cari açığı kapatma kabiliyetine olumsuz yansıyan bir faktör olarak kabul edilir.

Tasarruf/Yatırım oranının düşük veya negatif olması cari açığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak bunun devlet tasarruf/yatırım dengesinden mı yoksa özel sektör tasarruf/yatırım oranından mı kaynaklandığı ekonomik dinamiklere göre değişmektedir. Tasarruf/Yatırım dengesinde ortaya çıkan açık devlet veya özel sektörün dış kaynaklardan borçlanması, doğrudan yabancı yatırımların artması veya net yabancı varlıkların satılması ile gerçekleştirilmektedir (Ouanes & Thakur, 1997).

2. BÖLÜM: KOSOVA'DA CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ

2.1. KOSOVA EKONOMİSİ

2.1.1. Ekonomik Büyüme

2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova, ekonomisinin gelişimine katkı verecek yeni anlaşmalara katılmak için diplomatik müzakereleri sürdürmüştür. Dünya Bankasının (WB) 2010 yılında yayınladığı raporda ekonomik toparlanma hızının düştüğüne dikkat çekiyor. Kosova ekonomisi 2005-2010 yılları arasında büyüme hızının %5'in altında gerilediği, komşuları olan Arnavutluk ve Karadağ'ın kişi başı GSYİH düzeyine ulaşması için 10 yıl sürekli olarak komşularından iki kat daha hızlı büyümesi gerektiği belirtiliyor. Rapora göre Kosova'nın ekonomik kalkınmasını destekleyen faktörlerin genç nüfusu, zengin doğal kaynakları ve özel sektör temelli gelişim potansiyeli belirtilmektedir. Ekonomik kalkınmasına engel olarak faktörlerin ise jeopolitik konumu, ekonomik büyümenin yardımlara dayalı olması ve yetersiz altyapı belirtilmektedir (World Bank, 2010).

Kosova ekonomisinin talep bazında bakıldığında büyüme hızı büyük ölçüde tüketim ve yatırımlardan oluşmaktadır. Temel sektörler bazında bakıldığında ise büyümeye en çok katkı veren hizmet sektörü olduğu görülmektedir. Brüt katma değerin oluşumu ise genel olarak ticarete konu olmayan sektörlerden (inşaat, onarım, konaklama, emlak vb.) oluşmaktadır. Ticarete konu olmayan sektörler ayrıca istihdamın %60'dan fazlasını kapsamaktadır.

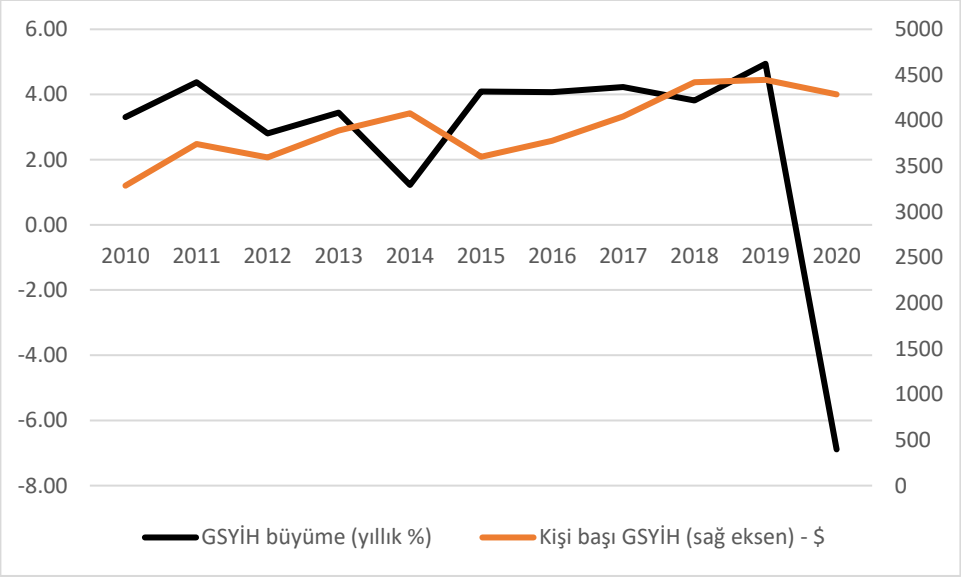
Kosova ekonomik büyümesi kapsayıcı olmasına rağmen, Avrupa'nın en yoksul ülkeleri arasında bulunuyor. Şöyle ki Kosova kişi başı GSYİH, Avrupa Birliği ortalama kişi başı GSYİH'nın sadece %11'ine denk geliyor (World Bank, 2017a).

COVID19 sonrası Kosova beklentileri olumlu yönde aşarak bir büyüme kaydetmiştir. Genel olarak Kosova ekonomik büyümesi %4 düzeyinde seyretmesi

beklenmektedir. Ancak orta vadede kamu harcamaların artması ile beraber mali açığın da genişlemesi beklenmektedir. Dolayısıyla büyümeyi var olan seyirde tutmak ve hızlandırmak için makroekonomik istikrar, üretim artışı, beşeri sermaye gelişimi ve doğrudan yabancı yatırımlarının teşviki gerekmektedir (World Bank, 2021c).

Grafik 1'de Kosova'nın 2010-2020 yılları arasında yüzde olarak GSYİH büyümesi ve Amerikan Doları olarak kişi başına düşen GSYİH görülmektedir.

Grafik 1. Kosova GSYİH büyüme (yıllık %) ve kişi başı GSYİH (sağ eksen) - $ - (2010-2020)

Kaynak: World Bank, World Development Indicators (WB, WDI), (20.10.2021).

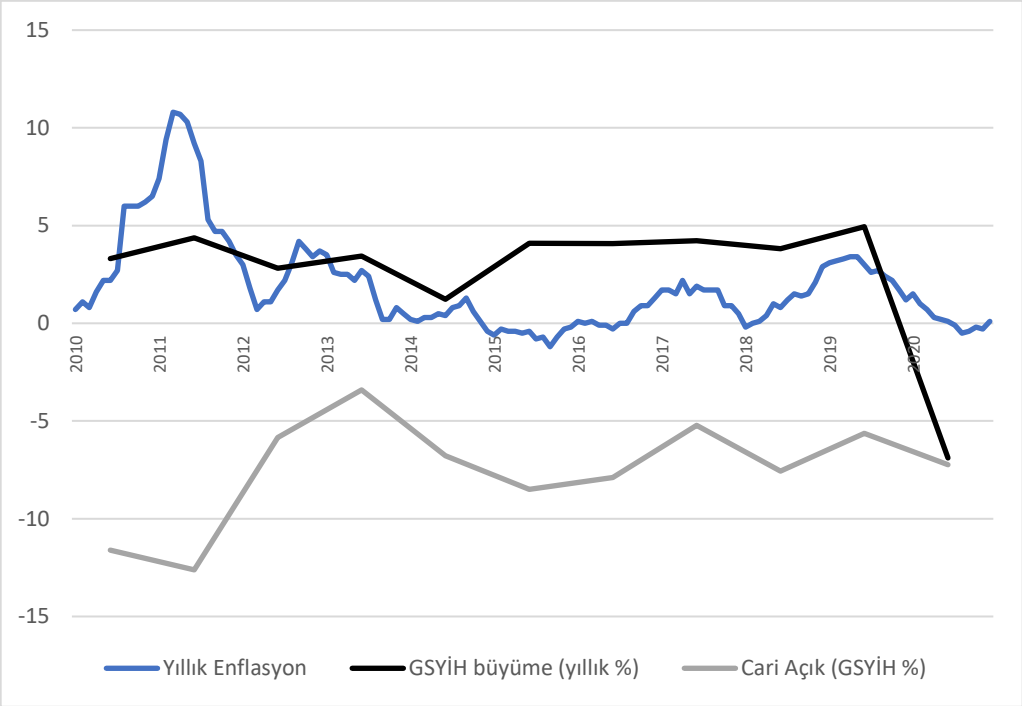
GSYİH 2010-2020 yılları arasında genel olarak %5'in altında seyretmiştir. 2014 yılında AB'de gerçekleşen borç krizi nedeniyle Kosova ekonomisini olumsuz etkilenmiştir.

Kosova kişi başına düşen GSYİH ise 2010'dan 2020'ye kadar %30 artmıştır. Dünya Bankasından alınan verilere göre Kosova kişi başına düşen GSYİH 2010'da 3286 $'dan seviyesinden 2020 yılında 4287 $'a yükselmiştir.

2.1.2. Enflasyon

Kosova Merkez Bankası, Kosova Bankacılık ve Ödemeler Otoritesinin bir varisidir ve 2010 yılında tam kapsamlı yetkilerini Kosova meclisi yasalarınca kazanmıştır. Kosova Merkez Bankası, istikrarlı bir ödeme sistemi, yurt içi fiyat istikrarı, hükümetin ekonomi politikalarını destekleme ve adil gelir dağılımını teşvik etmeyi hedeflemektedir. Kosova 2002 yılında Euro para birimini kabul etmiştir (BQK, 2021).

Grafik 2. Kosova Yıllık Enflasyon, GSYİH büyüme (yıllık %) ve Cari Açık (GSYİH %) - (2010-2020)

Kaynak: Dünya Bankası ve Kosova Merkez Bankası, (09.11.2021).

Grafik 2'de kaydedilen enflasyon verileri genel olarak sert dalgalanmaların olmadığını göstermektedir. Ancak 2011 yılında enflasyon çok hızlı bir şekilde artarak, Kosova tarihinde rekor olarak kabul edilen %10.8 seviyesini gördü. Kosova'nın bağımsızlığını ilan ettiği 2008 yılından 2011 yılına kadar Sırbistan menşeili malların Kosova toprakları üzerinden ticareti yapılmakta iken, Kosova menşeili mallar Sırbistan

ve Bosna-Hersek ambargosuna takılmıştır. Kosova'nın AB destekli diyalog üzerinden ticaret konusunu çözme çabaları Sırbistan tarafından reddedilince Kosova makamları Sırbistan menşeili ürünlerin ithalatını 20 Temmuz 2011'de yasakladı. Kosova makamlarının mütekabiliyet ilkesinde ısrarcı olması nedeniyle Sırbistan 2 Eylül 2011'de Kosova gümrük mühürlerini tanıdı ve Kosova menşeili malların geçişine izin verdi. Dış ticaret ile ilgili yaşanan bu sorunlar belirsizliği artırmıştır, dolayısıyla da Kosova'da bulunan Sırbistan menşeili malların fiyatlarının hızlıca artmasına neden olmuştur (Hamilton, 2012: 6-9).

Siyasi temelli sorunların Kosova ekonomisine etkisi sadece 2011 yılı ile sınırlı kalmaktadır. 2018 yılında Sırbistan'ın Kosova ile ilgili ikili anlaşmalara uymadığı gerekçesi ile Kosova, Sırbistan ve Bosna-Hersek mallarına önce %10 ardından %100 gümrük vergisi alınmasına kararlaştırılmıştır. Bu süreç boyunca Kosova enflasyonu %3.4 tepe ile son 6 yılın en yüksek seviyesine ulaştı. Ancak ithal malların ikamesi yönünde talep artışı, yerli üretimi %10 artırmıştır (Haxholli, 2020).

Mazelliu dhe Zogjani (2015), enflasyon, finansal sektör ve döviz kurunun Kosova ekonomik büyümesine etkisini hesaplamıştır. Veriler 2008-2014 dönemini kapsamaktadır ve metodoloji olarak en küçük kareler yöntemi (OLS) ve korelasyon matrisi kullanılmıştır. Sonuç olarak enflasyonun Kosova ekonomisine hafif ve olumlu etkisi olduğu saptanmıştır.

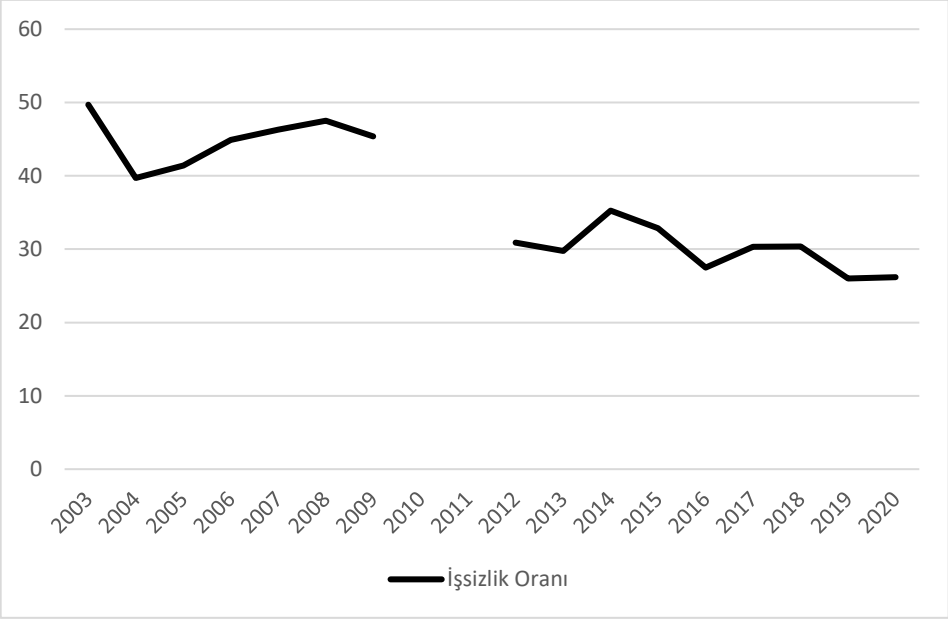
2.1.3. İşsizlik

Kosova ekonomisinin en kritik verilerinden birisi olan işsizlik oranı hakkında çok sınırlı bilgiler bulunmakta. Verilerin yetersiz kaldığı bu tip durumlarda bilimsel araştırmaların yapılması da zorlaşmaktadır.

2020 yılın 1. Çeyrek verilerine göre Kosova işgücüne katılım oranı %38.8, işsizlik oranı %25.0, istihdam oranı ise %29.1 seviyesinde bulunmaktadır. İşsizlik oranının erkeklerde %23.0 iken, kadınlarda %30.6 seviyesinde bulunmaktadır. İstihdam oranının

erkeklerde %44.0 iken, kadınlarda %14.1 seviyesinde bulunmaktadır. Kosova işsizlik verileri arasında en çok dikkat çeken %46.4 seviyesinde bulunan genç işsizlik oranıdır (ASK, 2020a).

Grafik 3. Kosova işsizlik oranı (2003-2020)

Kaynak: WB, WDI, (22.11.2021).

Grafik 3'de görülen Kosova işsizlik verileri Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır, ancak 2010 ve 2011 yılları arasında Kosova'da işsizlik ile ilgili veriler hesaplanmadığından dolayı boş bırakılmıştır.

Bellaqa ve Gollopeni (2021) Kosova'da işsizlik ve genç işsizliğin oranını araştırmıştır. Sonuç olarak işsizliğin artmasında göç sorunu öne çıkmaktadır. Ekonomik aktivitenin kısıtlı gelişimi, genç nüfus ülkeyi terk ederek batı Avrupa ülkelerine göç etmeye zorlamaktadır. İşsizliğin azalmasında en büyük etken işgücüne kayıtlı gençlerin ülkeyi terk etmeleri olarak belirtilmiştir ve işsizliğin düşürülmesi için iş piyasasının reformlardan geçirilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Jusufi ve Ukaj (2020) Kosova göç sorununu incelemişlerdir. Sonuç olarak Kosova göç sorunun işsizliğe neden olduğu ve göçün sürmesi durumunda ülkenin sağlık ve mühendislik alanlarından mezun olanların hepsini kaybetme riski bulunmaktadır.

2.1.4. Uluslararası Konumu ve Ticari Anlaşmalar

Kosova, 1999 savaş sonrası makroekonomik dengelerini kurmaya ve piyasa koşullarının oluşmasına ve desteklenmesine katkı verecek enstitülerin kurulmasına yoğunlaşmıştır. Bağımsızlığından hemen sonra Kosova IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankasına (EBRD) üye olarak katılmıştır. Uluslararası kurumlardan alınan destek ile birlikte genç nüfusun ekonomiye entegre etmek için adımlar atılmıştır. Ancak hala düşük gelirli kesimin %60'lık kısmı kırsal bölgelerde yaşamaktadır, tarımcılık ile uğraşıyor ve gelirleri doğrudan veya dolaylı olarak tarım sektörüne bağlıdır. Diğer taraftan, alınan krediler ve düzenlenen yasaları kullanarak kurulan firmaların yetenekli iş gücü bulma konusunda zorlanmaktadır. Kamu veya özel sektör fark etmeksizin, iş gücünün daha yüksek ücretler almaya devam etmekte ancak işçi başına GSYİH oranı değişmemektedir. Bu durum, verimliliğin artmadığının göstergesidir. 2008 ila 2012 yılları arasında gerçekleşen ekonomik büyümenin verimlilik artışından çok, sermaye birikiminden kaynaklıdır (WB, 2017a).

Uluslararası görüşmeleri neticesinde Kosova, 2007 yılında Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşmasına (CEFTA) katıldı. CEFTA anlaşması, serbest ticaretin tesis edilmesi, rekabetçi piyasa koşullarının korunması, AB'ye katılma sürecinin hızlandırılması, diğer çokuluslu ticari anlaşmalara katılma potansiyelinin artırılması ve mütekabiliyet koşuluna bağlı ticaret hacminin artırılması için kurulmuştur (GAP, 2011). Ancak Kosova'nın CEFTA anlaşmasına katılmasına rağmen, politik engeller nedeniyle anlaşmadan faydalanamamakta ve bölgesel iş birliklerden uzak kalmaktadır (Bashota, 2013: 284-285). CEFTA anlaşmasına katıldıktan sonra Kosova ekonomisi beklenen gelişimi kaydetmedi, cari açığı kapanmadı, aksine daha fazla büyüdü. Kosova ile ticarette anlaşmada belirtilen

ilkeler çiğnendi ve üreticilere göre Kosova hükümeti anlaşmanın tam olarak uygulanmasına yeterince özen göstermedi (Vranja, 2017: 267-268).

Kosova 2013 yılında Türkiye ile bir Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma genel istisnalar, güvenlik istisnaları, ödemeler dengesi önlemlerini, kurumsal hükümleri ve en önemlisi mal ticaretinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılmasını kapsamaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019).

2015 yılında Kosova ile AB arasında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma batı Balkan ülkelerinde istikrarın sağlanması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Benzer bir anlaşma Sırbistan ile imzalanmıştır ve hem Kosova hem Sırbistan'ın AB yolculuğu güvence altına alınmıştır (taraflar birbirlerinin AB yolculuğunu engellemeyeceklerdir). Avrupa Reform Ajandası kapsamında bu anlaşma, politik ve ekonomik reformların temelini atmıştır. Ancak bu anlaşma Kosova'nın AB üyeliği için potansiyel aday yolculuğunun başlangıcı olarak ele alınamamaktadır (Elsuwege, 2017).

2.1.5. Doğal Kaynakları

Kosova çeşitli sosyal, ekonomik ve siyasi alanda sorunları bulunan genç bir ülkedir. Ancak gelişimi için katkı verebilecek alanlar araştırıldığında, doğal kaynakları, arazisi ve işgücü öne çıkmaktadır; özellikle de doğal kaynaklarından linyit kömürü ve kurşun-çinko madenleri. Kosova'da bulunan madenler Roma İmparatorluğu döneminde dahi kullanılmaktaydılar. Ancak günümüzde yeni keşifler ile beraber Kosova linyit kömürü yatakları ortalama 14.7 milyar ton ile dünyada 5. sırada bulunmaktadır. Yetersiz yatırımlar nedeniyle Kosova linyit kömürünü uluslararası pazara çok kısıtlı miktarlarda satabilmektedir.

Kosova kurşun yatakları 2.6 milyon ton, çinko yatakları ise 2.5 milyon ton rezerve sahip ve bu yataklar dünyanın en büyük ilk 10 arasında bulunmaktadır. Bu mineraller Trepça madeninde bulunmaktadır. Ferronikeli tesisi ise demir ve nikel minerallerini

işleten üretim tesisidir ve Kosova toplam ihracatının ve istihdamının çok büyük bir kısmını kapsamaktadır. Kosova'da bulunan diğer kaynaklar altın, gümüş, magnezyum, halloysit mineralleri ve diğer değerli madenleri kapsamaktadır (Hoti, 2014).

Kosova doğal kaynakları ekonomik büyüme ve kalkınma konusunda çok büyük bir potansiyel taşımaktadır. Var olan üretim tesisleri yanı sıra yeni yatırımların teşviki ile ekonomik büyümenin ve kalkınmanın daha hızlı olması beklenebilir. Ancak Kosova'da bulunan üretim tesislerinin yönetim ve modernizasyonu AB standartlarından çok uzaktır. Kaynakların rasyonel ve akılcı kullanımı sadece işletmeler için olumlu değil, aynı şekilde çevre yönetimi ve gelecek nesiller için daha sürdürülebilir bir ekonomi inşa etmek adına önem taşımaktadır (Hoxha ve ark., 2018).

2.2. CARİ İŞLEMLER DENGESİ

1999 savaşı sonrasında Kosova geçiş ekonomisi statüsünde bulunan bir ülke olarak belirtilmektedir. Ancak Bayraktutan ve Demirtaşın (2011) belirttiği gelişmekte olan ülke ekonomilerinin özelliklerini de taşımaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin yapı itibariyle yaşadığı temel iktisadi sorunlardan en önemlileri arasında bulunan cari açık ve bu açığı finanse etmek için kullanılan yollardır. İthalatın İhracatı sürekli karşılayamama durumunda cari işlemler açığının kalıcı hale gelmesine neden olmaktadır. Bu durumda büyüme ve kalkınma hedeflerinin yakalanması zorlaşmaktadır (Bayraktutan & Demirtaş, 2011: 2-3).

Farklı ülkelerde farklı nedenler, cari açığa neden olmaktadır. Cari açığın oluşmasında ve süreklilik kazanmasına neden olan faktörleri araştırmak adına Calderon, Chong ve Loayza (2000) 44 gelişmekte olan ülkenin 1966-1995 yılları arasında ekonomik işlemlerini araştırarak bulmaya çalışmışlardır. Araştırma sonucunda yatırımların tasarruflardan daha fazla olması cari açığı artırıcı etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki ekonomik büyümenin hız kazanmasının sonucunda gelişmekte olan

ülkelerde cari açığı kapatıcı etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Ayrıca kamu ve özel sektör tasarrufların artması cari açığı azalttığı belirtilmektedir.

Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde cari açığın belirleyicilerini araştıran Aristovnik (2006: 16), ekonomik büyüme, bütçe açığı ve dışa açıklığın cari açığı derinleştirdiğini ortaya koymaktadır. Dış ticaret hadlerinin, nispi gelir ve dış borçlar ile birlikte ise cari açığı azaltmaktadır.

Freund (2000) cari işlemler hesabını incelemek adına 25 gelişmiş ülkenin 1980-1997 dönemin verilerini kullanmaktadır. Freund'a göre ekonomik büyümenin tüketimi artırıp, tasarrufları düşürdüğünü, dolayısıyla cari açığın derinleşmesine neden olduğunu ortaya koymaktadır. Ek olarak Freund, tipik bir cari açık düzeltmesi, cari açığın dört yıl devamlı derinleştiği ve GSYİH'nin %5 oranına kadar ulaştığı durumda gerçekleştiğini belirtmiştir.

Sadiku, Fetahi-Vehapi, Sadiku & Berisha (2015: 101) araştırmalarında Kuzey Makedonya cari açığın belirleyicilerini tanımlarken, para arzının artması cari açığı azaltan etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak mali açık (bütçe açığı) büyümesi cari açığı derinleştiren etkiye sahip olarak ikiz açık hipotezinin ortaya çıkmasına neden oluyor. Son olarak da dış ticaret haddinin toparlanması cari açığı azaltıcı, dışa açıklık cari açığı derinleştirici etkiye sahip olduğu belirtilmiştir.

Kosova cari açığının belirleyicilerini tanımlayan çok az araştırma bulunmaktadır. Ancak İsmaili-Muharremi (2015: 420) araştırmasında Kosova ithalatının finansmanın karşılıksız transferler ile yoğun karşılanması, dış ticaret açığının kapatılması beklentilerini zayıflattığını ve bu hesabı sürdürülebilir olmayan konuma taşıdığını belirtmektedir. Sekiraça & Luboteni (2020: 187-188) Batı Balkan ülkelerinde cari denge hesabını araştırarak literatüre önemli katkı sunmuşlardır. Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya, Kosova, Sırbistan ve Bosna-Hersek ekonomilerinden bağımsız değişken olarak dış ticaret verileri, doğrudan yabancı yatırımlar ve karşılıksız transferler değerlendirilerek, cari denge hesabına olan etkileri saptanmıştır. Sonuç olarak dış ticaret verileri cari denge hesabının oluşumunda mutlak önem taşıdığını, doğrudan yabancı yatırımlar ve karşılıksız

transferler ise cari dengeye pozitif etki ettiği belirlenmiştir. Batı Balkan ülkelerinde carı açığın büyük bölümünün dış ticaret açığından kaynaklandığını belirten araştırma, ekonomilerin ihracata yönelik ekonomi politikalarının önemine vurgu yapmaktadır.

2.2.1. Dış Ticaret Açığının Belirleyicileri

İhtiyaçlarını karşılamak için tüm ülkeler dış ticaret yapmaktadır. Serbest ticaret ekonomilerinde dış ticaret hem devletler hem de özel sektör tarafından yapılmaktadır. Ancak ithalat ve ihracat konusunda bir kısıtlama olmadığı için, net dış ticarette açık veya fazla oluşmaktadır. İhracatın sürekli olarak ithalattan daha büyük olması, ekonominin sağlıklı bir büyüme seyri içerisinde olduğunun göstergesidir. Ancak ithalattın sürekli olarak ihracattan daha fazla olması, ülkeler için ekonomik sorunlara neden olabilir.

Literatürde, dış ticaret açığının hangi faktörler tarafından belirlendiğini ortaya koymak adına farklı ülkelerde oluşan durumlar incelenmiştir. Gjanci & Cërava (2014: 40), Arnavutluk'un 1992-2012 yılları arasında dış ticaretini inceleyerek, ithalatının ihracattan daha hızlı arttığına dikkat çekmektedir. Araştırma, Arnavutluk dış ticaret açığının düşük rekabet şartlarından kaynaklandığını vurgulamaktadır.

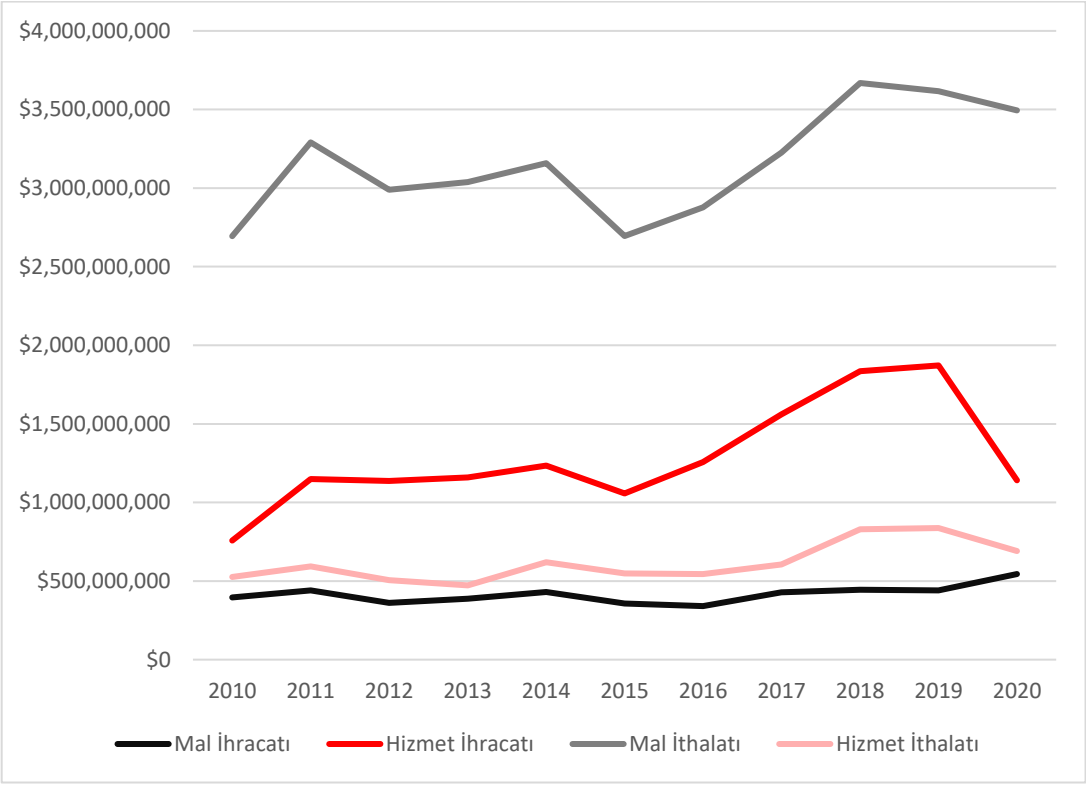
Kosova ile coğrafik, nüfus ve ekonomik olarak benzerlik gösteren Kuzey Makedonya'da da durum farksızdır. Asani ve Paweta (2015: 151) araştırmalarında Kuzey Makedonya ticaret açığının döviz kıtlığına, rezervlerin erimesine, yerli para birimi miktarının artışına ve ödemeler dengesinde istikrarsızlığa neden olmaktadır. Sadiku ve arkadaşlarının (2018) araştırmasına göre ise Kuzey Makedonya'nın ticaret açığının düzeltilmesi için ihracat odaklı firmaların desteklenmesi ve ithalat için sübvansiyonların belirlenmesi, iç üretimin artırılması ve işsizliğin düşürülmesine neden olacak, dolayısıyla ihracatın artması ile ticaret açığını kapanmasına katkı sağlanacaktır.

Kosova'nın sürekli olarak bir ticari açığı olduğu görülmektedir. Ülke ithalata bağımlı durumda, oysa ürettiği ürünlerin uluslararası piyasaya satmada birçok politik ve

ekonomik nedenden kaynaklı zorluk çekmektedir. Bundan dolayı mali ve parasal politikalar yerli ürünlerin üretiminin kolaylaşmasına yönelik hazırlanmalıdır. Bu şekilde ticaret açığının daralması mümkün olacaktır (Badivuku-Pantina & Gjonbalaj, 2010: 231).

Grafik 4'de Kosova'nın 2010-2020 arasında mal ve hizmet ithalatı ve ihracatının seviyeleri görülmektedir.

Grafik 4. Kosova mal ve hizmet ithalatı ve ihracatı (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (26.10.2021).

Mal ithalatı, Kosova dış ticaret kalemlerinin en büyüğünü oluşturuyor. Öyle ki mal ihracatı, hizmet ithalatı ve hizmet ihracatının toplamından daha fazla bir mal ithalatı ile karşı karşıya olduğu görülmektedir.

Grafik 4'deki veriler 2010-2020 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. 2020 yılında korona virüs (COVID19) salgını nedeniyle dünyada olduğu gibi Kosova'da da

ciddi ekonomik sorunlara neden oldu. Dolayısıyla 2020 yılını hesaplamaya dahil edilmediği zaman, 2010-2019 dönemi içerisinde Kosova mal ithalatı %34 (921 milyon Amerikan Doları ($)), mal ihracatı %11 (45 milyon $), hizmet ithalatı %59 (310 milyon $) ve hizmet ihracatı %147 (1 milyar 114 milyon $) artmaktadır.

COVID19 salgını tüm dünya ekonomilerini gibi Kosova'yı da olumsuz etkilemektedir. COVID19 salgının ekonomik etkisinin tanımlamak için araştırmalar mevcut, ancak salgının ekonomik etkisinin bittiğinden ziyade, farklı veriler üzerinden devam ettiğini görebilmekteyiz. Sadece 2020 yılı içerisinde Kosova mal ithalatı %3 (122 milyon $) daralırken, mal ihracatı %24 (104 milyon $) artmaktadır. Aynı dönemde hizmet ithalatı %17 (145 milyon $) ve hizmet ihracatı %39 (729 milyon $) daralmaktadır. Bu verilere göre dış ticaret hacminde gerçekleşen 892 milyon $'lık daralmanın %81'i hizmet ihracatının daralmasından kaynaklanmaktadır.

Kosova Merkez Bankası (BQK) (2021) verilerine göre, 2020 yılı mal ihracatındaki %24'lük artışın büyük bir bölümü sağlık ve kimyasal ürünler, demir ve türevi ürünler ve diğer üretilen ürünler (yatak, baza ve diğer ev ürünleri); hizmet ithalatındaki %17'lik daralmanın büyük bir kısmı seyahat hizmetleri ve hizmet ihracatındaki %39'luk daralmanın büyük bir kısmı seyahat hizmetlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak mal ithalatında %3 daralmanın gerçekleşmesinin nedeni, birçok kategoride artış görülmesine rağmen, kapanmalar nedeniyle 166 milyon Euro daha az yakıt ithal edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Kosova dış ticaret açığının belirleyicilerini tanımlamak için sadece mal ve hizmet ithalat ve ihracat verileri yetersiz kalmaktadır. Sorunu net bir şekilde belirlemek için ithal ve ihraç edilen ürünler listesine bakılarak, kritik öneme sahip kalemleri incelemek gerekmektedir.

Tablo 1'deki verilerde Kosova ihracatını oluşturan en çok ihraç edilen mal kategorileri yer almaktadır. Seçilen ihracat kalemleri Kosova'nın 2010-2020 yılları arasında yaptığı ihracata en büyük katkıyı veren ürün ve türevleridir.

Tablo 1. Kosova ihracatı – 2010-2020 yılları arasında en hacimli mal kategorileri (bin Euro)

	Metaller ve türevleri	*Plastik, kauçuk ve türevleri*	*Yatak, baza, lamba vb.*	*Hazır yiyecek, içecek, tütün vb.*	*Bitkisel ürünler*	*Yakıtlar ve Mineraller*	*Mekanik ve Elektrik Ürünler*	*Toplam İhracat*
2010	186131	8153	1934	11505	12217	38944	10872	295957
2011	193143	12429	2079	12937	12766	40575	15276	319165
2012	145813	14003	2452	16051	14359	36485	16659	276100
2013	143911	18205	2613	19337	15408	48352	12590	293842
2014	167387	16268	3559	20489	18541	44704	13379	324543
2015	157732	23470	4636	25437	15538	41615	12316	325294
2016	111179	28872	9812	27649	16772	63885	9234	309627
2017	135410	35630	10349	36881	23430	72698	9429	378010
2018	125231	44794	13123	39057	23826	51275	11503	367500
2019	134394	50824	20003	39827	22989	40024	16877	383491
2020	173906	57194	49779	43560	31787	26084	20373	474884

Kaynak: Kosova İstatistik Ajansı (ASK) 2020b, (27.10.2021)

Tablo 1'de Metaller ve türevlerinin ihracatı Kosova için 2010-2020 döneminde en büyük ihraç kalem olduğu görülmektedir. Ancak üretim kapasitesinin artmadığını, aksine üretim miktarı 2010 ve 2011 yılları verilerine kıyasla düşük kaldığı gözlemlenmektedir. Metaller ve türevleri kategorisi artış gösterdiği görülüyor, ancak bu artış Yakıtlar ve Madenler kategorisindeki ihracat daralmasından dolayı törpülenmekte ve toplam ihracatta yansıması sönük kalmaktadır.

Kosova yaklaşık olarak 11 milyar ton ile Avrupa'nın ikinci, dünyanın beşinci en büyük linyit yataklarına sahiptir (WB, 2017a: 132). Linyit rezervi Kosova'nın talebinin çok üzerinde dolayısıyla ihraç edilebilir durumda bulunmaktadır. Ancak Tablo 1'de

görüldüğü üzere ihraç edilen yakıt ve madenler kalemi her geçen yıl daralmaktadır. Bu daralmanın nedenini açıklamak adına yeni araştırmalar yapılması gerekmektedir. Ancak 2015 yılında imzalanan Paris İklim Anlaşması, Kosova'nın gelecek yıllarda iklime çok zarar veren bu tip bir enerji kaynağını satmakta zorlanacağı anlamına gelmektedir. Hızla artan ihracat kalemlerinden olan Plastik, kauçuk ve türevleri kategorisi de karbon üretiminden dolayı güvenilir ve sürdürülebilir bir ihracat kaynağı olarak sayılamamaktadır.

Tablo 2. Kosova ithalatı – 2010-2020 yılları arasında en hacimli mal kategorileri (bin Euro)

	Mekanik ve Elektrik ürünler	*Hazır yiyecek, içecek, tütün vb.*	*Yakıtlar ve Mineraller*	*Metaller ve türevleri*	*Ulaşım araçları*	*Kimyasal ürünler*	*Plastik, kauçuk ve türevleri*	*Toplam İthalat*
2010	298714	267005	413074	190140	143066	144625	108147	2157725
2011	273047	304095	539579	228156	155650	181179	137563	2492348
2012	268893	310987	550075	248466	150624	185599	140251	2507609
2013	256816	327916	481288	247173	135482	190264	148148	2449064
2014	286240	342837	467784	227874	141015	195609	147785	2538337
2015	310401	352681	404151	260549	164114	213837	163166	2634693
2016	357668	373054	327524	275384	220006	221532	188420	2789491
2017	361421	395891	442671	307105	267564	230428	194267	3047018
2018	435148	400594	510567	372197	268753	235181	214001	3347007
2019	431753	420401	517654	371444	314782	246976	220896	3496942
2020	434994	422204	353810	351167	288860	283912	224581	3296635

Kaynak: ASK 2020b, (27.10.2021)

Tablo 2'de 2020 yılında en çok ithal edilen kalem Mekanik ve Elektrik ürünler kategorisi olduğundan dolayı birinci sırada yer almaktadır. Bu ithalat kategorisi, aynı

kategoriden yapılan ihracat kaleminden 21 kat daha büyük. Çok düşük İhracat/İthalat oranına sahip olan bir diğer kalem ise Yakıtlar ve Mineraller kategorisidir. 2020 yılındaki COVID19 ekonomik etkisinden en çok etkilenen kalemlerden olmasından dolayı, tarihi olarak en yüksek ithalat kalemi olduğu belirtilebilir.

Metaller ve türevleri ihracatı Kosova'nın en büyük ihracat yaptığı mal kategorisidir. İthalatı ise en büyük 4. kategori olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak 2010-2020 dönemi boyunca Metaller ve türevlerinin ihracatı %6.57 daralırken, ithalatı %84.69 artmıştır.

2.2.2. Birincil ve İkincil Gelir Hesabı

Ülkelerin, ekonomik büyüme kaydetmek için yeni yatırımlara ihtiyaç duyarlar. Yatırımların miktarına bağlı olarak da dış kaynaklara yönelmektedirler. Bu durum, ülkelerde birincil gelir hesabın açık vermesine neden olmaktadır ve neticede cari açık hesabının açığı derinleşmektedir (Bulut, Dikmen & Çermikli, 2018: 49).

Kosova'da yerli borsanın bulunmaması (özel şirketlerin halka arz edilebilme imkanını sunan bir platformun eksikliği), yatırımların artmasının önünde bir engel olarak kabul edilmektedir. Ancak diğer yandan bu imkansızlık, birincil gelir hesabının yüksek açık vermesini engellemektedir.

Tablo 3'de net birincil gelir hesabı ve alt kalemlerinin 2010-2020 yılları arasındaki verileri yer almaktadır. Verilere göre çalışanların tazminatı en büyük pozitif kalem, yatırım gelirleri ise en büyük negatif kalem olarak öne çıkmaktadır. Ancak incelenen zaman dilimi boyunca çalışanların tazminatı kalemi %53 pozitif artışına karşın, yatırım gelirleri kaleminin sadece %9 negatif yönlü artmıştır. Bu durumda 2010-2020 dönemi arasında birincil gelir hesabı %151 artarak cari açığın kapanmasına katkı vermeye devam etmiştir.

Tablo 3. Kosova Net Birincil Gelir Hesabı, 2010-2020 (milyon Euro)

	Birincil Gelir Toplam	*Çalışanların Tazminatı*	*Yatırım Gelirleri*	*Portföy Yatırımları*	*Diğer Yatırımlar*	*Rezervler*	*Diğer Birincil Gelirler*
2010	67.0	171.6	-89.2	3.4	-22.5	3.7	0.0
2011	111.3	208.2	-94.7	4.6	-15.8	9.0	0.0
2012	153.6	214.3	-50.5	5.5	-18.0	2.5	0.0
2013	121.5	218.9	-73.2	-4.3	-20.9	1.1	0.0
2014	113.8	200.4	-73.8	4.2	-17.8	1.4	-0.7
2015	92.6	205.7	-101.4	5.3	-16.3	0.4	-1.0
2016	74.5	194.2	-112.0	5.5	-13.1	2.8	-3.0
2017	127.4	217.3	-72.0	1.1	-15.2	0.2	-3.9
2018	113.1	237.0	-115.4	10.1	-16.4	0.3	-2.5
2019	160.6	257.1	-84.1	5.3	-14.0	0.4	-4.1
2020	164.0	262.4	-96.7	7.7	-6.0	0.4	-3.8

Kaynak: Banka Qëndrore e Kosovës (BQK), (03.11.2021)

Tablo 4'de ise ikincil gelir ve alt kalemlerinin 2010-2020 yılları arasındaki net verileri bulunmaktadır. İkincil gelir net hesabı, hizmet ihracatı kaleminden sonra, cari açığın kapatılmasına yönelik en büyük kalem olarak bulunmaktadır. Ancak yapı itibariyle ikincil gelir net hesabı alt kalemlerinin 2010-2013 yılları arasında birbirine yakın veriler kaydetmesine karşın 2020 yılına doğru yaklaşırken bu dengenin kişisel transferler lehine değiştiği görülmektedir. Başka bir deyişle, kişisel transferler hesabı, 2010-2020 yılları arasında %92 artarak ikincil gelir net hesabına diğer kalemlere kıyasla açık ara en büyük katkıyı veren kalem konumuna yükselmiştir. Dünya Bankası Göç ve Kalkınma 34. Özeti (WB, 2021a: 24) Kosova kişisel transferler hesabının 2020 yılında GSYİH'nın %18.4'üne tekabül ettiğini ve bu kategoride Kosova'yı Avrupa ve Merkez Asya ülkeleri arasında en yüksek orana sahip üçüncü ülke olduğunu belirtilmektedir.

Tablo 4. Kosova Net İkincil Gelir Hesabı, 2010-2020 (milyon Euro)

	İkincil Gelir Toplam	*Hükümet*	*Diğer Kurumlar*	*Kişisel Transferler*
2010	982.5	319.5	170.0	492.9
2011	928.8	322.2	209.6	397.0
2012	1103.7	401.6	272.0	430.2
2013	1175.0	369.7	307.6	497.7
2014	1100.3	291.9	254.9	553.5
2015	1062.4	202.9	251.0	608.5
2016	1096.1	207.2	252.6	636.3
2017	1161.0	199.7	251.9	709.4
2018	1260.0	226.1	272.6	761.3
2019	1354.2	236.6	296.1	821.5
2020	1545.4	276.6	320.3	948.4

Kaynak: BQK, (03.11.2021)

2.3. TÜKETİM HARCAMALARI

Tüketim harcamaları ülkelerin ekonomik aktivitelerinin en büyük kısmını oluşturmaktadır. Toplam tüketim harcamaları kalemi harcamalar yönünden GSYİH hesaplamalarında yer almaktadır. Toplam tüketim harcamaları kalemini Hane halkı harcamaları, Devlet harcamaları ve Hane halkına hizmet sunan kar gütmeyen kuruluşların harcamaları (HHKK) oluşturmaktadır.

Devlet harcamalarının artması, cari açığın artmasına neden olmaktadır. Devlet harcamalarının cari açık sürdürülebilirliğine karşı hayati etkiye sahiptir (Çavdar & Aydın, 2015: 193; Çavdar & Karaman, 2013: 413-414; Abbasi, Baseri & Alavi, 2015: 188).

2.3.1. Hane halkı ve Devlet Harcamaları

Tablo 5'de Kosova harcamalar yöntemi ile 2010-2020 yılları arasında GSYİH harcamalar kalemlerinin GSYİH oranında veriler bulunmaktadır. Toplam harcamalar kalemi 2010 yılında GSYİH'nın %68.39'unu oluştururken, 2020 yılında %87.91'ini oluşturmaktadır. Bu süre içerisinde toplam harcamaların %28.50 artışında hanehalkı harcamalarının %25.32'lik ve devlet harcamalarının %56.13'lük artışı katkı sağlamaktadır.

Hanehalkı harcamalarının toplam harcamalar kaleminde ve toplam harcamalar kalemi üzerinden GSYİH'na çok önemli etkiye sahiptir. Kosova'da bir yıl içinde gerçekleşen tüketim harcamaları, büyüme oranının en belirleyici faktörleri arasında bulunuyor.

Tablo 5. Kosova GSYİH Harcamalar Kalemleri 2010-2020 (% GSYİH)

	Toplam Harcamalar	*Hanehalkı Harcamaları*	*Devlet Harcamaları*	*HHKK*
2010	68.39	60.39	7.57	0.43
2011	65.66	57.73	7.56	0.37
2012	72.48	62.84	9.30	0.34
2013	70.88	61.10	9.46	0.32
2014	71.64	62.21	9.11	0.32
2015	85.40	73.58	11.45	0.37
2016	85.20	74.16	10.66	0.38

2017	80.41	69.81	10.21	0.38
2018	76.30	65.82	10.12	0.36
2019	81.90	70.36	11.18	0.36
2020	87.91	75.68	11.82	0.41

Kaynak: ASK 2020c, (07/11/2021)

COVID19 salgınının ekonomik etkisinden dolayı özel tüketim (hanehalkı harcamaları dahil) daralmaktadır. Ekonomik teşvik paketleri açıklanmaya başladığında, özel tüketimin daralmasından dolayı azalan toplam harcamaların bir kısmı, devlet harcamaların artırılması ile karşılandı. Batı Balkan ülkelerinde, azalan özel harcamalarının miktarını tamamıyla kamu harcamaların artışı ile kapatabilen tek ülke Kosova olmuştur (WB, 2021b: 5).

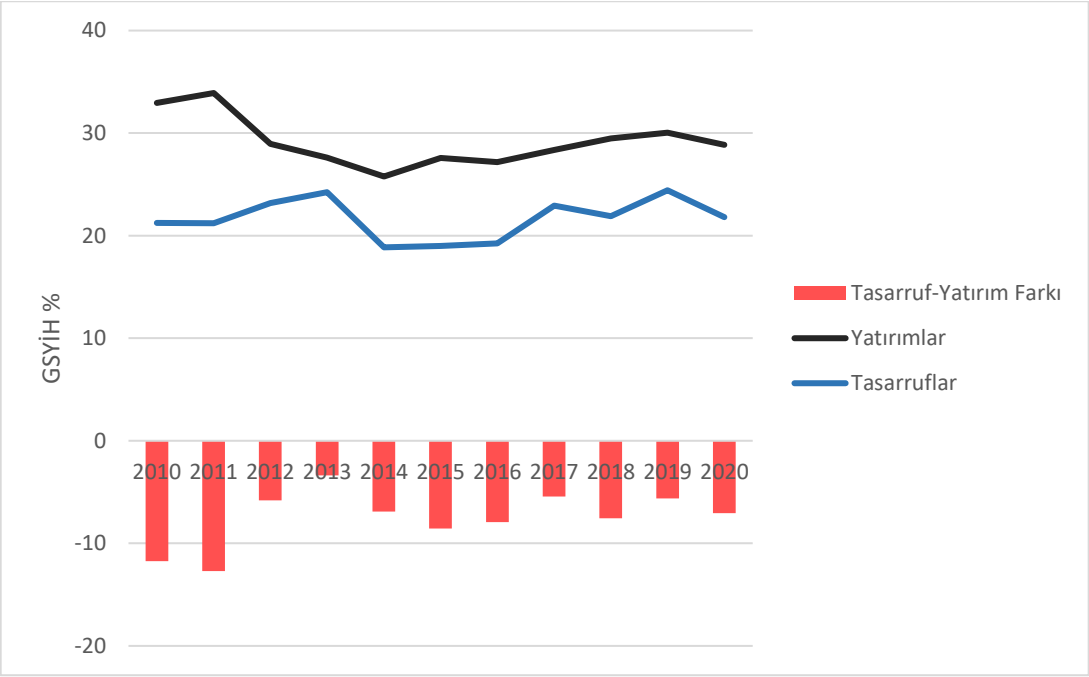
2.4. YATIRIM VE TASARRUFLARIN TRENDİ

Yugoslavya altında olan Kosova, ülkenin en az gelişmiş özerk bölgesiydi. 1980'lı yılların sonlarında baş gösteren ekonomik kriz ile beraber yatırımların sert düşmesi şöyle dursun, beyin göçü hızla artışa geçti. Dolayısıyla Kosova ekonomisinin gelişimine katkı sunan dinamikler (yatırımlar, yeni istihdam, tüketim vb.) 1980'li yılların sonlarından, savaş sonrası yıllarına (2000'li yılların başı) kadar eksik kalmaktadır (Mustafa, 2015: 196-197).

İngiltere hükümetinin Coffey International Development ile birlikte 2007 yılında yaptığı araştırmaya göre, Kosova'nın en büyük sorunlarından birisi doğrudan yabancı yatırımlar olduğu belirtilmiştir. Kosova'ya yatırım yapılmamasının nedenleri arasında makroekonomik istikrarsızlık, mülkiyet hakları konusundaki güvensizlik, öngörülemez bir iş ortamı ve finansal piyasaların gelişmiş olmamasıdır (Coffey International Development, 2007: 9-13).

Bağımsızlığını 2008 yılında ilan etmesinden sonra Kosova'ya doğrudan yabancı yatırımların trendinde artış görülmektedir. Ancak gerçekleşen yatırımlar büyük oranda kamu kuruluşların özelleştirmelerini kapsamaktadır. Kosova'da özelleştirilen 103 kurumdan sadece 66 kurumun faal halde olduğu tespit edildi. Özelleştirme süreci işsizliğin daha derin bir gelir adaletsizliğine yol açtığı belirtilmektedir (Dervishi, 2015: 33-34).

Grafik 5. Kosova tasarruf ve yatırım verileri – GSYİH % (2010-2020)

Kaynak: IMF WEO Database, (15.12.2021).

Kosova kurumlarında tasarruf ve yatırım verileri ile ilgili sistematik olarak kayıtlı bilgi bulunmamaktadır. Birçok araştırma Dünya Bankası tahmini hesaplamalarına atıfta bulunarak hazırlanmış durumdadır. Grafik 5'de yer alan veriler ise IMF'nin WEO (World Economic Outlook) raporlarının dayandığı veri setlerinden alınmıştır.

Kosova yatırımlarının GSYİH'na oranı 2010 yıllarında %32.95 seviyelerinde iken, 2020 yılında %28.87 seviyelerine gerilemiştir. Tasarruflar ise 2010 yılında %21.23 iken, 2020 yılına kadar fazla bir değişim sağlamayarak %21.82 seviyelerinde kaydedilmektedir.

Kosova tasarruf-yatırım dengesi 2010-2020 yılları arasında hafif dalgalanmalar ile 2010 yılında kaydedilen -%11.72 seviyesinden 2020 yılında -%7.05 seviyelerine kadar gerilemiştir.

Grafik 5'de dikkat çeken 2013, 2018 ve 2020 yılları bulunmaktadır. 2013 ve 2018 yıllarında Sırbistan ile yaşanan ticaret sorunları, tasarrufları negatif etkilediği görülüyor. 2020 yılında başlayan COVID19 salgını nedeniyle ise yine bir tasarruf daralması gerçekleşmiştir.

Tasarruf-Yatırım dengesinin sürekli açık vermesi, yani yatırımların tasarruflardan sürekli daha fazla olması, bu tasarruf açığını kapatma gereksinimi doğurmaktadır. Ülkeler tasarruf açığını kapatmak için dış kaynaklardan borçlanma veya yabancı sermaye girişini artırma yollarına başvurmaktadırlar.

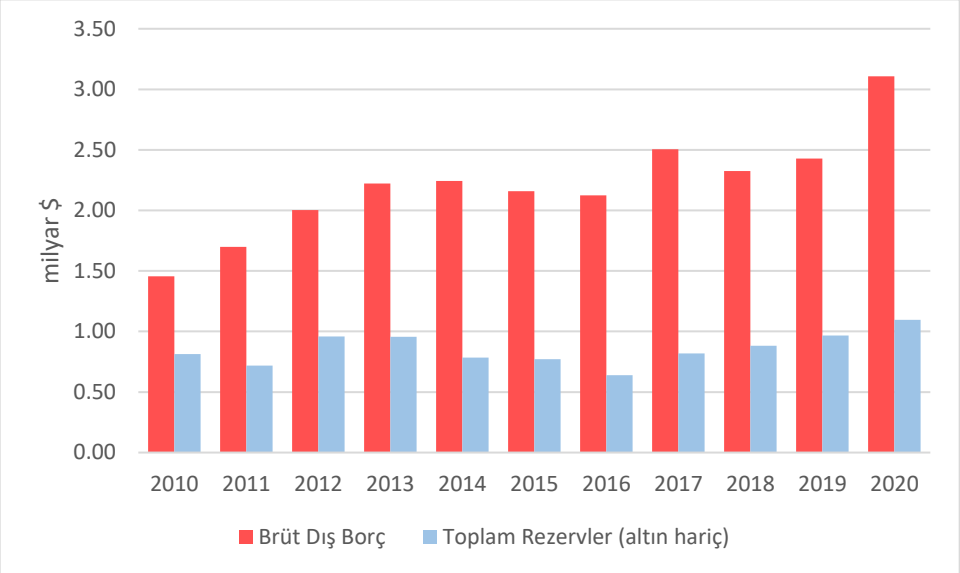
2.5. BORÇLAR

1999 savaşından 2008 bağımsızlığın ilanına kadar Kosova'nın herhangi bir dış borcu bulunmuyordu. Bağımsızlıktan sonra yeni yatırım fırsatları için dış borçlanma da hızlıca finansman araçları arasında yer almaya başlamıştır. 2013 yılına kadar bölgenin en düşük borçlanma oranına sahip olan Kosova, yeni borç yüklenmesiyle birlikte bölgenin en borçlu ülkeleri arasında tanımlanmaya başlamıştır. Kida (2017) ampirik araştırması, Kosova dış borcunun ekonomik büyümeye negatif etkilediğini kanıtlamaktadır. Devamlı artan dış borcun, ekonomik büyümeye devamlı daha negatif etki etmesi bekleniyor (Kida, 2017: 73). Bajrami, Tafa ve Hoxha (2020) Kosova ekonomik büyümesinin en güçlü olduğu dönemlerde kamu borcunun GSYİH'ye oranının %10 ile %30 arasında bulunduğunu kaydetmektedirler.

Kosova dış borç stoku ile ilgili bilgiler Dünya Bankasından alınmıştır ve Grafik 6'da gösterilmektedir. Kosova dış borcu 2010 yılından 2020 yılına kadar %113 artmıştır. Bu borçlanmanın yaklaşık %30'luk kısmı COVID19 salgın döneminde gerçekleşmiştir.

Kosova dış borç stokunun 2010 yılında 1 milyar 455 milyon $'dan 2020 yılında 3 milyar 108 milyon $ seviyesine kadar hareket ettiği sırada Kosova (altın hariç) toplam rezervleri 2010 yılındaki 813 milyon $'dan 2020 yılında 1 milyar 95 milyon $'a yükselmiştir. Bu bir %34'lük artışa tekabül ediyor ve dış borç stokunun %113'lük artışına kıyaslandığında, ekonomik görünüm açısından olumsuz bir çerçeve sunmaktadır.

Grafik 6. Kosova brüt dış borç stoku ve toplam rezervler (altın hariç) – milyar $ (2010-2020)

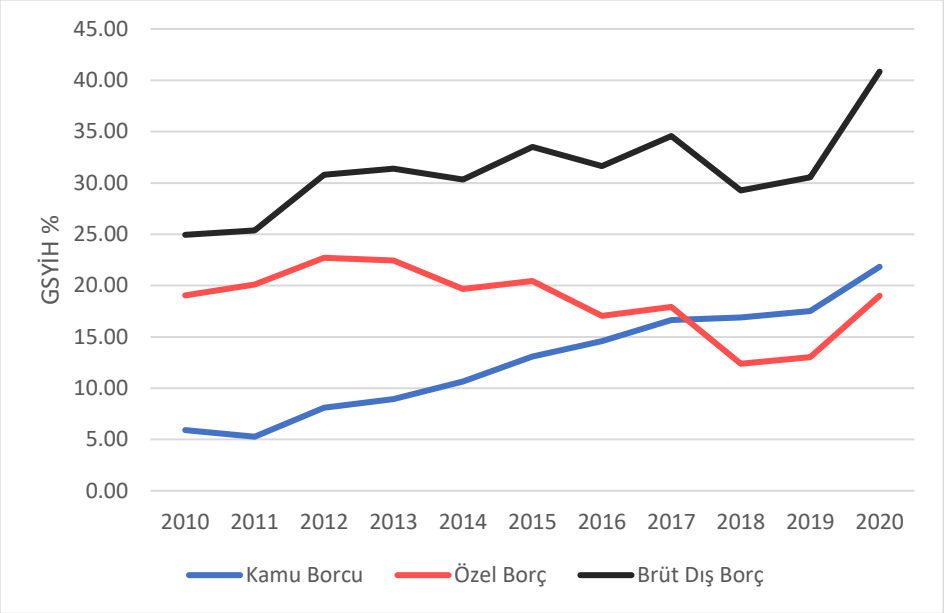
Kaynak: WB, WDI, (17.12.2021).

Kosova kamu borcu yasaları gereğince, ülkenin kamu borcu GSYİH'nın en fazla yüzde 40'ına tekabül edebilir ve alınacak her yeni kamu borcu için Kosova meclis milletvekillerinin 2/3'sinin oyları ile kabul edilmelidir (WB, 2017b: 7).

Kosova ilk kamu borcunu esasen Yugoslavya'nın Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasında (IBRD) olan payından 381 milyon Euro miras olarak kabul ederek Dünya Bankası ile ödeme anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Kosova 2031 yılına kadar yıllık 19 milyon Euro ödeme şartı ile miras alınan borcunu geri ödemesi beklenmektedir. Kosova bağımsızlığını ilan ettikten sonraki ilk borçlanmayı Dünya Bankasından 45

milyon Euro olarak gerçekleşmiştir (AVİM, 2018). Ancak Grafik 7'te de görüldüğü üzere Kosova kamu borcu çok hızlı bir ivme kazanmıştır.

Grafik 7. Kosova kamu, özel ve brüt dış borcu – GSYİH % (2010-2020)

Kaynak: World Bank, BVBP2017 & BVBP2020 (04.01.2022).

Grafik 7'de 2010-2020 yılları arasında Kosova özel borcunda GSYİH oranına göre dalgalanarak seyrettiği ve herhangi sert bir artış olmadan, genellikle düşüşler olduğu görülmektedir. Özel borcun, COVID19 salgın dönemi öncesinde oluşturduğu trend %23 seviyelerinden %12 seviyelerine kadar gerileme kaydetmiştir. Özel borca karşılık olarak ise kamu borcu sürekli artmaktadır. 2010 yılında bulunduğu %5.91 seviyesinden 2020 yılında %21.83 seviyesine yükselmiştir. Bu 10 yıllık dönem içerisine kamu borcunun %255 civarı artış kaydettiği hesaplanmaktadır.

Kosova kamu borcu 2017 yılına kadar özel borcun GSYİH oranına kıyasla daha düşük bir paya sahip iken, 2017 yılından sonra brüt dış borcun en önemli bileşimi olarak sıralanmıştır. Brüt dış borcun GSYİH oranı on yıl içerisinde %64 artarak %24.94 seviyesinden %40.84 seviyesine çıkmıştır.

3. BÖLÜM: CARİ AÇIĞIN MAKROEKONOMİK SONUÇLARI VE BÖLGE KARŞILAŞTIRMALARI

3.1. EKONOMİK BÜYÜME

Kosova ekonomisi 2010-2020 yılları arasında sürekli cari açık vermiştir. Dünya Bankasından alınan ve Grafik 1'de gösterilen Kosova ekonomik büyüme ve kişi başına düşen milli gelir verileri Kosova kalkınma trendinin göstergesidir. Bu verilere göre Kosova ekonomisi son on yıl içerisinde büyüme rekoru %4.94 ile 2019 yılına ait.

Var olan büyüme trendi ve üretimi ile Kosova ekonomisi halkın gelirini artırmakta başarılı olup olmadığını anlamak adına Kosova kişi başına milli gelir ile nüfusun kıyaslanması gerekmektedir. Tablo 6'da Kosova kişi başı milli gelirinin sürekli arttığı görülmektedir. 2010-2020 yılları arasında kişi başı milli gelir %25 seviyesinde artmıştır. Ancak Kosova nüfusu aynı dönemde hafif dalgalanarak, nüfus azalmıştır. GSYİH büyümesi ise %2.94 ortalama ile artmıştır. GSİYH'nın artması ile beraber kişi başı milli gelir de artmıştır.

Tablo 6. Kosova ekonomik büyüme ve nüfus kıyaslaması (2010-2020)

	Kişi başı GSYİH ($)	*Kişi başı GSYİH (yıllık %)*	*GSYİH büyüme (yıllık %)*	*GSYİH Büyüme-Kişi başı GSYİH farkı (%)*	*Toplam nüfus*
2010	3287	4.10	3.31	0.79	1775680
2011	3742	5.41	4.38	1.03	1791000
2012	3597	0.81	2.81	-2.00	1807106
2013	3891	4.70	3.44	1.26	1818117
2014	4080	3.65	1.22	2.43	1812771
2015	3603	7.37	4.10	3.28	1788196
2016	3780	6.20	4.07	2.13	1777557
2017	4046	4.04	4.23	-0.19	1791003

2018	4420	3.06	3.81	-0.76	1797085
2019	4446	5.24	4.94	0.30	1788878
2020	4287	-4.62	-6.89	2.27	1775378

Kaynak: WB, WDI, (15.01.2022).

Kosova nüfus artışının gerçekleşmemesinin nedenleri arasında göçün yüksek olması belirtilmektedir. Kosova göç sorunu nedeniyle ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilme potansiyeli yüksek olan işgücünü kaybetmektedir. Sürekli işgücü kaybının sürdürülebilir bir ekonomi çerçevesi çizemediğini söyleyebiliriz.

Kosova ekonomik büyümesine önemli katkı sunan bir diğer kalem ise, karşılıksız kişisel transferler kalemi altında kaydedilen yurtdışında çalışan işçi dövizleridir. Ancak karşılıksız kişisel transferler genel olarak Kosova'da tüketim harcamalarına yönlendirilmektedir, dolayısıyla yatırım veya üretim alanlarında harcanmadığından dolayı, ekonomik büyüme açısından potansiyelin yeterince planlı kullanılmadığı yorumu yapılabilmektedir. Bu konuda Kosova devlet kurumlarının yurt dışında çalışan vatandaşlarını Kosova'ya yatırım yapma konusunda ikna etmek adına daha avantajlı iş koşulları ve yatırım planlamaları yapması gerekmektedir (Jusufi & Ukaj, 2020).

3.2. İHRACAT VE İTHALAT

İhracatın İthalatı karşılama oranı, bir ülkenin makroekonomik durumunu okumak için en önemli ölçütlerden birisidir. İhracatın İthalatı karşılama oranı, bir ülkenin satın aldığı mal ve hizmetlerin hangi oranda sattığı mal ve hizmetleri karşıladığını ifade eder (Aydın, Başkaya & Demiroğlu, 2014). Başka bir deyişle dışarıya satılan mal ve hizmetlerden kazanılan dövizin, dışarıdan satın alınan mal ve hizmetlerin ne kadarını satın almaya yettiğini ifade eden orandır (Aral, 2015). Bir ülkedeki döviz miktarı ile ilgili dolaylı bir bilgi veren bu oran, cari dengenin oluşumunda önemli bir göstergedir.

Kosova'nın AB ile serbest ticaret anlaşmasının Kosova ekonomisine olan etkisini inceleyen Holzner ve Peci (2012), Kosova'nın ticari rekabette oldukça zayıf bir pozisyonda olduğunu, dolayısıyla imzalanan serbest ticari anlaşmanın Kosova üretimini olumsuz etkilediğini belirtmektedirler. Bu anlaşmanın olumsuz bir yanı olarak ortaya çıkan üretim düşüşü, ihracatın ithalatı karşılama oranını da olumsuz etkilemiştir. Bu yorum 2012 yılında alınan veriler ile yapılmıştır ve Dünya Bankası verilerine göre İhracat/İthalat oranı %43.14 seviyesinde bulunmaktadır. İhracat/İthalat oranına ilişkin açıklanan son veriler 2020 yılında kaydedilmektedir ve oran %40.24 seviyesini göstermektedir.

Kosova imalat sektörü gelişimini inceleyen Kida (2020), doğrudan yabancı yatırımların yetersiz olduğunu dolayısıyla ekonomik büyümenin olumsuz etkilendiğini belirtmektedir. Bu durumda hem üretimi hem de kişi başına düşen milli geliri düşük olan Kosova, tüketimini ithal mallardan karşılamaktadır. Oluşan bu ekonomik döngü, ihracatın ithalatı karşılama oranında bir iyileşmeye yol açmadığını göstermektedir.

Tablo 7'de Kosova ihracatın ithalata oranı, ihracatın GSYİH'na oranı ve ithalatın GSYİH'na oranı göstermiştir. İhracatın İthalatı karşılama oranının 2010 yılından 2020 yılına kadar hafif artış gösterdiği ancak COVID19 salgının olumsuz ekonomik etkileri nedeniyle hızlıca 10 yıl önceki durumdan daha kötü bir seviyeye ulaşmıştır.

Tablo 7. Kosova İhracat/İthalat, İhracat/GSYİH ve İthalat/GSYİH (2010-2020)

	İhracat/İthalat	*İhracat/GSYİH*	*İthalat/GSYİH*
2010	35.81	19.84	55.41
2011	40.77	23.61	57.91
2012	43.14	23.25	53.90
2013	44.15	21.90	49.60
2014	43.94	22.50	51.22
2015	43.54	21.94	50.39

2016	46.55	23.70	50.91
2017	51.48	27.08	52.61
2018	50.74	28.82	56.80
2019	51.94	29.12	56.06
2020	40.24	22.00	54.66

Kaynak: WB, WDI, (12.01.2022).

Kosova ihracatın ithalatı karşılama oranının COVID19 döneminde sert düşüş göstermesi, ekonominin kırılgan olduğunun göstergesidir. Nitekim İhracat/İthalat oranında meydana gelen düşüş, İhracatın daralmasından kaynaklanmaktadır. İthalat/GSYİH oranına baktığımızda ise devamlı %50 seviyesinin üstünde bir seyir bulunuyor ve COVID19 döneminde herhangi belirgin bir düşüş gerçekleşmemiştir.

İthalat/GSYİH oranının COVID19 döneminde belirgin bir değişim göstermemesi ancak İhracat/GYSİH oranının sert düşmesinin nedeni esasen Kosova dış ticaretin alt kalemlerindeki dengesizlikten kaynaklanmaktadır.

3.3. DIŞ KAYNAK BAĞIMLILIĞI

Ülkeler ana hedeflerinden biri olan refaha ulaşmak için ekonomik büyüme gerçekleştirmelidirler. Sürdürülebilir üretim ve neticesinde ekonomik büyüme için emek, sermaye, girişimcilik ve doğal kaynağa sahip olmaları gerekmektedir. Ancak kaynaklar her ülkede eşit dağılmadığından dolayı, diğer ülkeler ile ticaret yapma gereksinimi doğmaktadır. Bu şekilde her ülke farklı kaynak veya hammadde konusunda belli bir seviyede diğer ülkelere bağımlı bulunmaktadır.

Kosova cari açığın sürdürülebilirliğini tanımlamak için enerji, yatırımlar, gıda, sanayi ve makine endüstrisi ve madencilik sektörü incelemesi araştırmaya katılmıştır. Bu inceleme alanları sadece Kosova ekonomisinin doğal kaynak konusunda kritik öneme

sahip değil, ayrıca genel olarak dünya ekonomilerinin yüksek refaha ulaşma ve cari açıklarını kapatma yolculuklarında tedarikini güvence altına almaya çalıştıkları sektörler/hammaddelerdir.

3.3.1. Enerji

Kosova enerji altyapısının büyük kısmı Yugoslavya döneminde inşa edilen santrallerden oluşmaktadır. Bu santraller Yugoslavya enerji altyapısı kapsamında olduğundan dolayı, Kosova'nın Yugoslavya enerji altyapısından bağımsız enerji politikalarına, bölgenin enerji taleplerine göre üretim ve diğer fizibilite çalışmaları olmaksızın inşa edildiler. Kosova elektrik enerji ihtiyacının %95'lik kısmını karşılayan iki kömür ile çalışan termik santral bulunmaktadır. Kosova A santrali 1962 yılında elektrik üretimine başlarken, Kosova B santrali 1983 yılında elektrik üretimine başlamıştır.

Kosova elektrik enerji üretimi eski teknolojili, yaşlı ve çok yüksek çevre kirliliği oluşturan santrallerden sağlanmaktadır. Santrallerin yanı sıra Kosova'nın her yıl elektrik ithal etmesi gerekmektedir, özellikle kış aylarında artan talep nedeniyle üretim kapasitesi yetersiz kalmaktadır. İthal edilen elektrik devlet bütçesini olumsuz etkilemektedir. Ancak Kosova'nın komşu ülkelerinin de enerji sorunu bulunmaktadır, dolayısıyla enerji ithal edilmediği zamanlarda Kosova'da bulunan işletmelerin üretimi durdurması gerekiyor.

Dünya Bankası raporuna göre Kosova elektrik enerjisi sektörünün sürdürülebilir bir duruma gelmesi için Kosova A santralinin kapatılmadan önce yeni bir santralin inşa edilmesi, yenilenebilir enerji sektörüne yatırımların artırılması, enerji talebinin yönetimine ilişkin yatırımların artırılması ve bölgesel karşılıklı elektrik ağ bağlantısının güçlendirilmesi gerekmektedir. Yapılan tahminlere göre sadece yeni bir termik santralin inşası için 1 ila 1.5 milyar Euro gerekmektedir ki, bu miktar Kosova GSYİH'nın yüzde 20 ile 30'unu arasında oluşturmaktadır.

Kosova elektrik enerjisi sektörünün sürdürülebilir olmaması, Kosova ekonomisine maliyeti sadece dolaysız değildir. 2010 yılında hava kirliliğine bağlı hastalıklara karşı sağlık harcamalarının GSYİH'nın %2.3'üne denk gelmektedir, yaklaşık olarak toplam kamu sağlığı harcamalarına denk gelmektedir. Bir diğer dolaylı maliyet ise enerji arz sorunu nedeniyle yeni yatırımların teşvikinde Kosova'nın başarısız olmasıdır. Nitekim var olan işletmelerin enerji arzı yetersizliği nedeniyle genellikle kış aylarında üretimlerini durdurmak zorunda kalmaktadırlar.

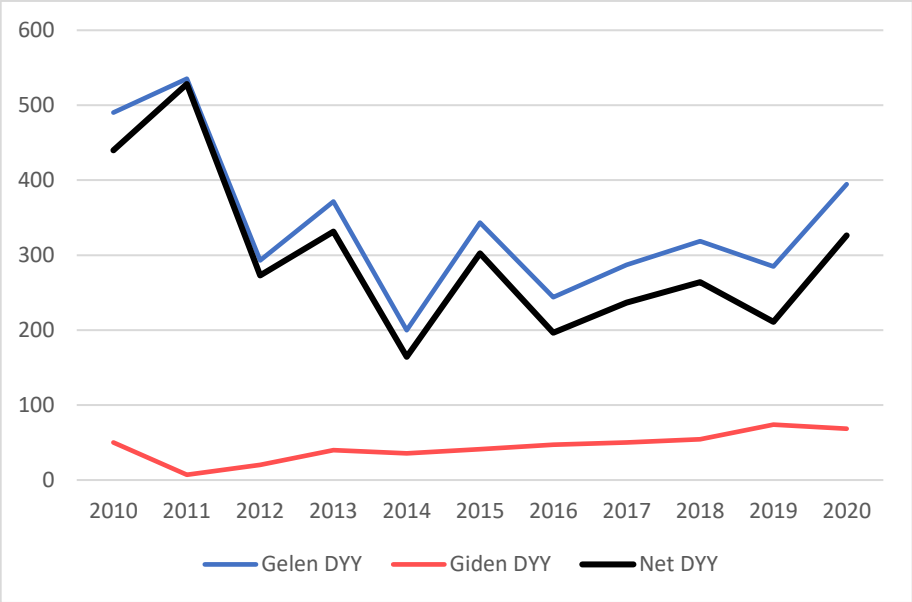
Kosova elektrik ihtiyacını, sadece var olan santrallerden ve ithal edilen elektrikten sağlanması sürdürülebilir olmadığı görülmektedir. Var olan elektrik fiyatlarının, yeni yapılması gereken termik santral, sürdürülebilir enerji yatırımları ve elektrik talebi yönetim sistemleri için yatırımları sonrasında artması beklenmektedir. Elektrik fiyatı artışları ise tüketici ve üreticilere olumsuz etki etmemesi için maliyetlerin sübvanse yapılarak önlem alınması gerekmektedir (World Bank, 2017a).

3.3.2. Yatırımlar

Kosova Balkan yarımadasında Sırbistan ve Kuzey Makedonya ile beraber denize çıkışı olmayan üç ülkeden biri konumunda bulunmaktadır. Yeni kurulmuş olması, iki milyon civarı nüfusu ve savaş ile yazılmış yakın geçmişi ile kritik bir konumda bulunmaktadır. Kosova'daki yatırım ortamı ve finansal koşulların oluşumu savaştan sonra büyük zorluklarla başlamıştır.

Kosova coğrafik konumu itibarıyla iki büyük potansiyel ekonomik piyasa olarak değerlendirilen Türkiye ile Avrupa arasında bulunmaktadır. Dolayısıyla ülke bazında en büyük yatırımları Avrupa ülkeleri olan Avusturya, İsviçre, Almanya ve diğer taraftan Türkiye'den almaktadır. Ancak Kosova bağımsızlığından sonra doğrudan yabancı yatırımların trendini artırmayı başaramamıştır.

Grafik 8. Kosova doğrudan yabancı yatırımları (DYY) – milyon $ (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (16.02.2022).

Yatırımcıların teşviki ve yatırım koşullarının iyileştirilmesi için Kosova hükümeti özel ekonomik bölgeler ve yasal düzenlemeler yapmıştır, ancak yolsuzluk nedeniyle bu şartlar geçerliliğini yitirmiş durumdadır.

Kosova'da yapılacak yatırımlar olumlu etkileri olması beklenmektedir. Yeni yapılacak yatırımların çoğu, yeni fabrika inşası, üretim yönetimi, iş eğitimi ve yeni istihdam dolayısıyla olumlu çarpan etkisi yaratmakla sonuçlanabilir (Conahan ve ark., 2020: 208-210).

Grafik 8'de Kosova doğrudan yabancı yatırımların trendi yansıtılmaktadır. Gelen DYY 2010 yılından itibaren düşerek 2019 yılına kadar yıllık ortalama 300 milyon $ olarak kaydedilmiştir, 2020 yılında ise 395 milyon $ seviyesine yükselmiştir. Ancak giden DYY'nın sürekli artmasından dolayı net DYY'ın artışı sınırlı kalmaktadır.

İhracatın daha hızlı ve kolay yapılabilmesi, turizmin gelişmesi, ulaşım ve taşımacılık ağının genişletilmesi ve netice olarak kalkınmanın hızlanması adına Kosova birçok altyapı yatırımını gerçekleştirmiştir. Kosova'daki R7 ve R6 otoyollarını Amerikan-

Türk konsorsiyumu olan Bechtel-Enka inşa etmiştir. Ancak otoyolların yapımı diğer kamu yatırımların yapılmasını zorlaştırmaktadır, özellikle demiryolu yatırımları için bütçe ayırılamamaktadır.

Kosova'ya doğru yapılmış olan yatırımların büyük çoğunluğu gayrimenkul sektörü kapsamında gerçekleşmiştir. Yatırımların çok düşük bir kısmı ülkenin üretim kapasitesini artıran sektörlere yapılmasından ve gayrimenkul piyasanın doygunluğa ulaşmasından dolayı Kosova'daki doğrudan yabancı yatırımların düşmesi beklenmektedir (World Bank, 2017a).

Genel olarak daha fazla DYY teşviki için Kosova hükümeti 2016 yılında "Stratejik Yatırımlar yasasını" onaylamıştır. Yasanın temel amacı, devlete ait stratejik öneme sahip kuruluşların ve işletmelerin yatırımcılara devrederek kar elde etmektir. Bu yasayı diğer özelleştirme yasalarından farklı kılan yanı ise, özel durumlarda, yasanın geleneksel kamu ihalesi aşamaları olmaksızın hükümetin yatırımcılar ile direkt müzakere etmesine olanak sağlamasıdır (Conahan ve ark., 2020: 202).

Kosova özelleştirme dönemi 1999 savaşından hemen sonra başlamıştır ve 2014 yılına kadar tespit edilen 600 civarı kamu kuruluşu toplamda 400 ila 500 milyon Euro bedelle satılmıştır. Satılan bu kamu kuruluşların bedeli çok daha fazla olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen 400 ila 500 milyon Euro miktarı Kosova'nın komşu ülkelerinde orta ölçekli bir kuruluşun bedeline denk gelmektedir, oysa Kosova'da 600 civarı kamu kuruluşu toplam olarak bu fiyata satılmıştır.

Genel olarak Kosova'da satılan kamu kuruluşlarının başarılı yatırım olarak tanımlanamaz. Kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi ekonomik kalkınma (ekonomik büyüme, istihdam, refah artışı) yaratmamıştır. Ek olarak, özelleştirmeden alınan meblağ Kosova hükümeti ve bu kamu kuruluşlarının eski çalışanlarına uzun yıllar boyunca paylaşılmamıştır. Paylaşım süreci ise sivil toplum kuruluşları tarafından şeffaf olarak nitelendirilmemektedir (Knudsen, 2010: 86-96; Jakurti, 2015: 23-34).

3.3.3. Gıda Güvenliği

Kosova verimli tarım arazileri ve elverişli iklim şartlarına rağmen, Avrupa'nın kişi başına düşen en fazla gıda ithalatı yapan ülkesi konumunda bulunmaktadır. Tablo 8'de 2010-2020 yılları arası Kosova temel gıda ve içecek kategorileri ihracatının, ithalatı karşılama oranları bulunmaktadır. Hane halkının temel protein kaynağı olan canlı hayvan ve hayvansal ürünler ithalatının ihracat ile karşılama oranı %1'i geçmemektedir. Bitkisel ürünler ithalatının ihracat ile karşılanma oranı %10-15 arasında bulunmaktadır. Yağlar kategorisine kıyasla ise hazır yiyecek, içecek ve alkolü içecekler kategorisi daha yüksek oranda İhracat/İthalat oranına sahiptir. Ancak toplam gıda ithalatının, ihracat ile karşılanma oranı 2010 yılında %5.13'den 2020 yılında %10.20 seviyesine yükselmiştir. Bu durum cari açık vermenin yanı sıra, hane halkı gıda güvenliği konusunda da kritik önem taşımaktadır.

Genel olarak tarımın geliştirilmesi ile, %40 işsiz olan Kosova kırsal nüfusunun kalkınması ve gelirlerin artırılması açısından önem taşımaktadır. Tarımsal nüfusun büyük çoğunluğu vasıfsız veya yarı kalifiye işçi statüsünde bulunmaktadır. Gelirlerini artıramayan ve tarım sektörüne entegre olamayan bu nüfus kitlesi göç etmeye en meyilli kesim olarak tanımlanmaktadır (World Bank, 2017a).

Tablo 8. Kosova temel gıda ve içecek kalemleri ticaretinde karşılama oranları-yüzde (%) olarak (2010-2020)

	Canlı hayvan ve hayvansal ürünler	*Bitkisel ürünler*	*Yağlar*	*Hazır yiyecek, içecek ve alkolü içecekler*	*Toplam*
2010	1.06	11.25	0.52	4.31	5.13
2011	0.44	9.33	0.20	4.25	4.66
2012	0.33	10.52	0.23	5.16	5.36
2013	0.15	12.39	0.18	5.90	5.99

2014	0.27	13.94	0.08	5.98	6.39
2015	0.59	10.83	0.16	7.21	6.58
2016	0.71	11.34	0.03	7.41	6.86
2017	0.70	15.75	0.63	9.32	8.83
2018	0.55	15.70	1.23	9.75	8.98
2019	0.89	14.32	4.54	9.47	8.62
2020	0.88	19.39	4.46	10.32	10.20

Kaynak: ASK 2020b, (09.02.2022)

Kosova meyve ve sebze ihracatı konusunda yüksek potansiyel vadetmekte, ancak yumurta, et, süt ve süt ürünlerinde düşük bir üretime sahiptir. Süt üretiminin yanı sıra, kaliteli, uluslararası kontrollü ve denetimli üretim yapan şirket sayısı 1 adet ile çok sınırlı kalmaktadır (World Bank, 2017a).

Kosova gıda ihracatının, ithalatı karşılamakta çok sınırlı kalmasından dolayı Kosova'da tarımın gelişimi yetersiz bulunmaktadır. Sürekli gıda ithal etmek zorunda olan Kosova, yerli tarımcıların uluslararası piyasa rekabetine yenik düşmesine, tarım sektörü açısından ticaret açığı vermeye, ulusal gıda rezervlerini güvence altına alma kabiliyetinde ve gıda fiyatlarını kontrol edememe konusunda olumsuz sonuçlar ile karşılaşmaktadır.

Gıda üretim miktarlarının iç talebi karşılayamama ve gıda ihracatının ithalatı karşılamakta çok yetersiz olması cari açığın sürdürülebilirliği açısından olumsuz olarak yorumlanmaktadır. Diğer taraftan gıda üretim trendinin iç talebi karşılamakta yetersiz kalmasından dolayı ithal edilen gıdalar, iç piyasada enflasyon baskısı yaratmaktadır. Herhangi bir kıtlık, tedarik sorunu veya başka nedenlerden kaynaklanabilecek yetersiz gıda ürünleri tedariki, iç piyasada hızlıca fiyatların artmasına ve dolayısıyla cari açığın derinleşmesine yol açabilmektedir.

3.3.4. Sanayi ve İmalat Sektörü

Yugoslavya dönemindeki Kosova'da kamu ve sosyal mülkiyetli işletmeler bulunmaktadır. Kamu mülkiyetli işletmeler doğrudan devlete ait olarak tanımlanan işletmeler iken, sosyal mülkiyetli işletmeler vatandaşın veya başka bir deyiş ile "kimsenin veya herkesin" mülkiyetinde bulunan işletmelerdi. Ancak 1999 savaşından 2008'deki bağımsızlık ilanına kadar bu işletmelerin tanımı net olarak yapılamamıştır. Özellikle sosyal mülkiyetli işletmeler olarak tanımlananların özelleştirme yetkileri devlette, işçi konseyi veya belediyede mi olduğu tartışma konusu olmuştur. Yugoslavya dönemindeki Kosova'da, sanayi fabrikalarının, imalat sektörü işletmelerinin ve madenlerin %90'dan fazlası sosyal mülkiyetli işletmeler oluşturmaktadır (Knudsen, 2013: 292-293).

Doğal kaynaklarını işletmesine, ürettiği elektriğin 2/3'nin satmasına ve çıkardığı madenlerin çoğunu ihraç etmesine rağmen, Kosova Yugoslavya'nın en az gelişmiş bölgesi olmuştur. 1988 yılında, Kosova GSYİH'nin %48'i madencilikten kaynaklanmaktadır. Ancak 1989'dan sonra yaşanan ekonomik ve politik kargaşa nedeniyle yatırımlar ve işletmelerin bakımı durdurulmuştur. 1999 savaşına kadar ihmal edilen sanayi ve madencilik sektörleri, savaş döneminde kalan üretim kapasitesinin büyük çoğunluğunu kaybettiler. Savaş sonrasında var olan işletmeler hızlıca özelleştirilme sürecine katılmışlardır. Bu süreç, ekonomik kalkınma açısından en önemli faktör olarak yorumlanmaktadır (Jakurti, 2015: 14-17). Ancak on yıl sonra bu başarı tanımlaması kaybolmaktadır. Bu süre boyunca Kosova'da sosyo-ekonomik durum düzelmiş görülememektedir. Kalkınmayı tanımlayan verilere baktığımızda 2008 yılında Kosova halkının %44 yoksul, %14 ise aşırı yoksul şartlarda yaşamaktadır. Kosova yolları, altyapısı, sağlık ve eğitim sistemi de hala çok yetersizdir (Knudsen, 2013: 299).

1999 savaşından 20 yıl geçmesine rağmen Kosova'nın ekonomik büyümesi tüketim ve kamunun altyapı yatırımlarına bağlı bulunmaktadır. Ancak sanayi ve imalat sektörüne yönelik yatırımların düşük olması, dolayısıyla üretimin sınırlı kalması ve yetersiz istihdam nedeniyle ekonomik büyüme düşük kalmaktadır. Kosova imalat sektörünün gelişimine

doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret olumsuz etki etmektedir. Yatırımların sürekli olmaması ve ihracat/ithalat oranının çok düşük bulunması başlıca nedenleri olarak belirtilmektedir. Diğer taraftan yerli yatırımlar olumlu etki yapmaktadır (Kida, 2020).

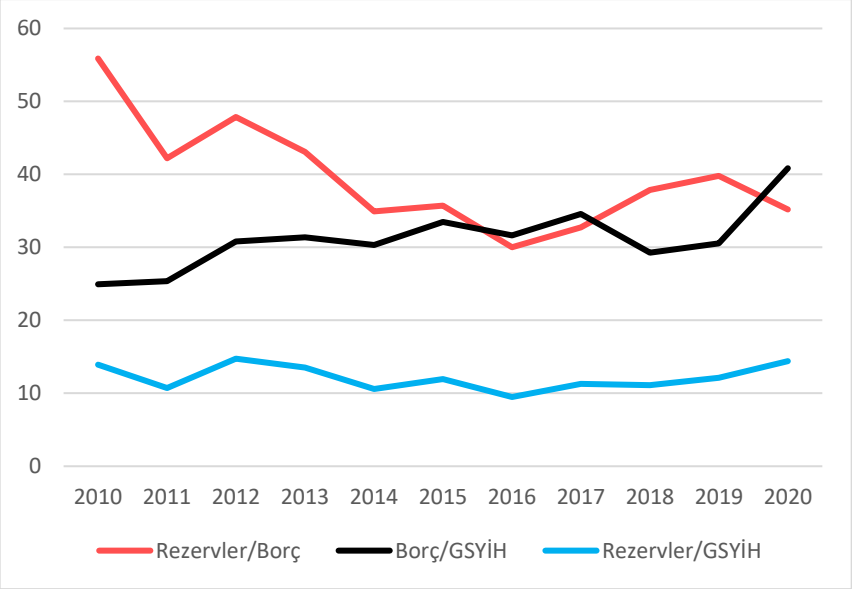
Kosova sanayisinin en büyük bileşenlerinden olan Trepça ve Ferronikeli işletmeleri, Kosova'nın en büyük ihracat yapan işletmeleridir. Trepça kompleksinin ürettiği Kurşun ve Çinko madenleri Kosova ekonomik büyümesi açısından çok büyük potansiyel taşımaktadır. Trepça madenlerinin hala tanımlanmamış derinliklerinde ise yüksek miktarda bakır bulunduğu belirtilmektedir. Ferronikeli ise nikel üreten ve ihraç eden bir işletmedir. Kosova'da bulunan en büyük sanayi tesislerindendir ve yaklaşık olarak 1,000 kişi istihdam etmektedir. Ancak Kosova sanayi, imalat ve madencilik sektörlerinde toplam 16,000'den fazla kişi istihdam edilebilir. Yeni yatırımlar ve istihdam sayesinde ihracat, milli gelir ve genel olarak refah seviyesinde artış sağlanabilir (World Bank, 2017a).

3.4. REZERVLER

Grafik 9'da Kosova Merkez Bankası rezervlerinin GSYİH oranına göre 2010 yılında bulunduğu %56 seviyesinden %38 düşüş kaydederek 2020 yılında %35 seviyesine kadar gerilediği görülmektedir. Bu dönem içerisinde ise borçların GSYİH oranına göre %39 artış kaydederek 2020 yılında %41 seviyesine yükselmiştir.

Yasalar ile %40 olarak belirlenen kamu borcu/GSYİH oranın sınırı hala aşılmış olmasa da Grafik 7'de kamu borcunun Kosova'da borç stokunun artmasında en belirgin kalem olduğu görülmektedir. Borçların GSYİH oranına göre yıllar içinde artması, ülke ekonomisinin borç ödeme kabiliyetinin zayıflamasına neden olmaktadır (Milesi-Ferretti & Razin, 1996: 11-14; Holman, 2001: 17-20). Kosova'da artan borcun, risk artışı nedeniyle ülkeye doğrudan yatırımlar akışında azalmasına ve yeni borç bulmakta zorluklara neden olmaktadır. Genel olarak sürdürülebilir bir ekonomi inşa etmek için gereken şartların oluşmamasına neden olmaktadır.

Grafik 9. Kosova Merkez Bankası rezervleri, borç ve GSYİH arasındaki ilişki – % (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (21.02.2022).

Borç/GSYİH oranının artması ancak Rezervler/GSYİH oranının artırılamaması, olası bir resesyon veya kriz durumunda ülkelerin borçlarını ödeyebilme kabiliyetini sınırlandırmaktadır (Mançellari & Xhepa, 2003: 6; Milesi-Ferretti & Razin, 1996: 10-14). Bu durumda Kosova Merkez Bankası rezervleri sürdürülebilir ödeme dengesi sağlamak açısından yetersiz bulunmaktadır.

3.5. BATI BALKAN ÜLKELERİNİN MAKROEKONOMİK DURUMU VE KOSOVA İLE KIYASLAMASI

Kosova, Sırbistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Arnavutluk ve Bosna-Hersek Balkan yarımadasının batı kısmında bulunan ve benzer özelliklere sahip olan ülkelerdir. Tüm bu ülkeler II. Dünya Savaşından 1990'lı yılların başına kadar komünist sistem ile yönetilmiştir. Arnavutluk hariç diğer tüm ülkeler Yugoslavya kapsamında tek bir devlet

altında özerk bölge olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1990 ila 1992 yılları arasında hem Arnavutluk hem Yugoslavya serbest piyasa koşullarına ve demokratik cumhuriyet yönetime geçiş yapmışlardır.

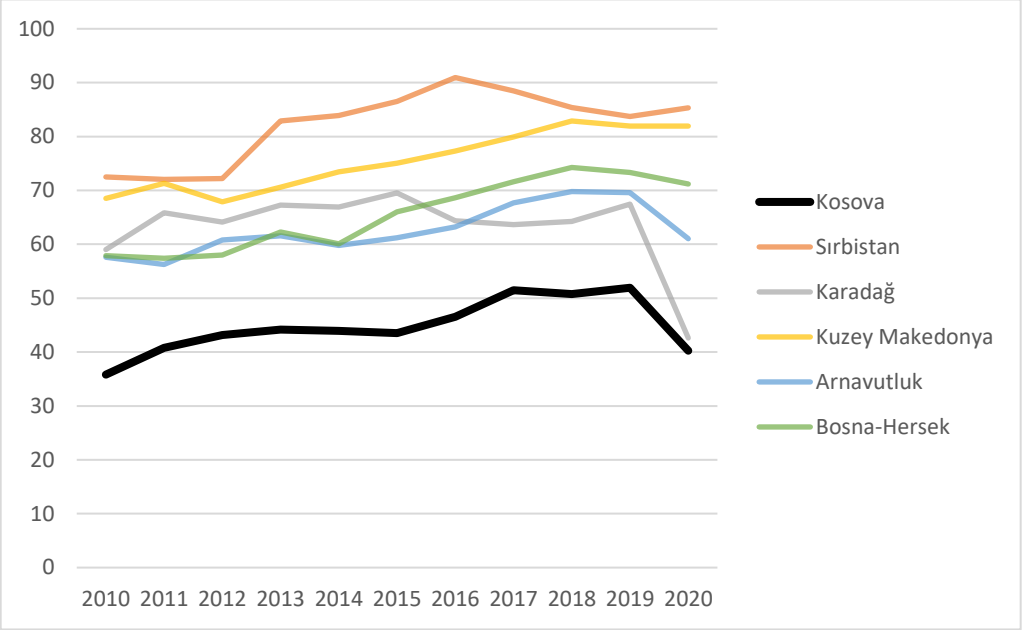
Yugoslavya'nın dağılması 1990-1999 yılları arasında Sırbistan'ın Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Kosova ile savaşları sonucunda gerçekleşmiştir. Bu savaşlar bölgede beşeri ve ekonomik olarak çok büyük kayıplara yol açmıştır (Zöpel, 2018).

Bağımsızlıklarını kazanan ve demokratik cumhuriyet olarak kurulan Batı Balkan ülkeleri, savaş esnasında yıkılan ekonomilerini tekrar inşa etmeye başlamışlardır. Yeni devlet olarak kurulan Batı Balkan devletleri, komşuları ve diğer dünya devletleri ile uluslararası ilişkilerini kurmaya başlamışlardır. Diplomatik ilişkiler yanı sıra ticaret ve genel olarak ekonomik anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar ile yeni kurulan ülkeler, savaş esnasında yıpranan altyapıyı onarma ve yıkılan sanayi işletmeleri inşa etmeyi hedeflemişlerdir. Ayrıca kaybolan iktisadi ve hukuki güveni tekrar kazanmak ve azalan beşeri sermayeyi oluşturmayı amaçlamışlardır.

Savaş sonrasında demokratik cumhuriyet ve serbest piyasa ilkelerini benimseyen Batı Balkan ülkelerinin, komşuları, ekonomik topluluklar ve diğer dünya devletleri ile oluşturdukları ticaret ve diğer alanlardaki anlaşmalar ile bu ülkelerin kalkınma süreçlerini etkilemiştir. Grafik 10'da Batı Balkan ülkelerinde 2010-2020 yılları arasında ihracatın ithalatı karşılama oranları gösterilmektedir. Batı Balkan ülkelerinde bu dönem boyunca ortalama İhracat/İthalat oranı %65 seviyesinde olduğu hesaplanmıştır.

2010-2020 yılları arasında Sırbistan en yüksek İhracat/İthalat oranına sahip ülke konumunda iken, Kosova en düşük İhracat/İthalat oranına sahip olmuştur. COVID19'un etkisini gördüğümüz 2020 yıl hariç, 2010-2019 yılları arasında İhracat/İthalat oranını en çok artıran ülke Kosova, en az artıran ülke ise Karadağ olduğu görülmektedir.

Grafik 10. Batı Balkan ülkelerinde ihracatın ithalatı karşılama oranı – % (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (23.02.2022).

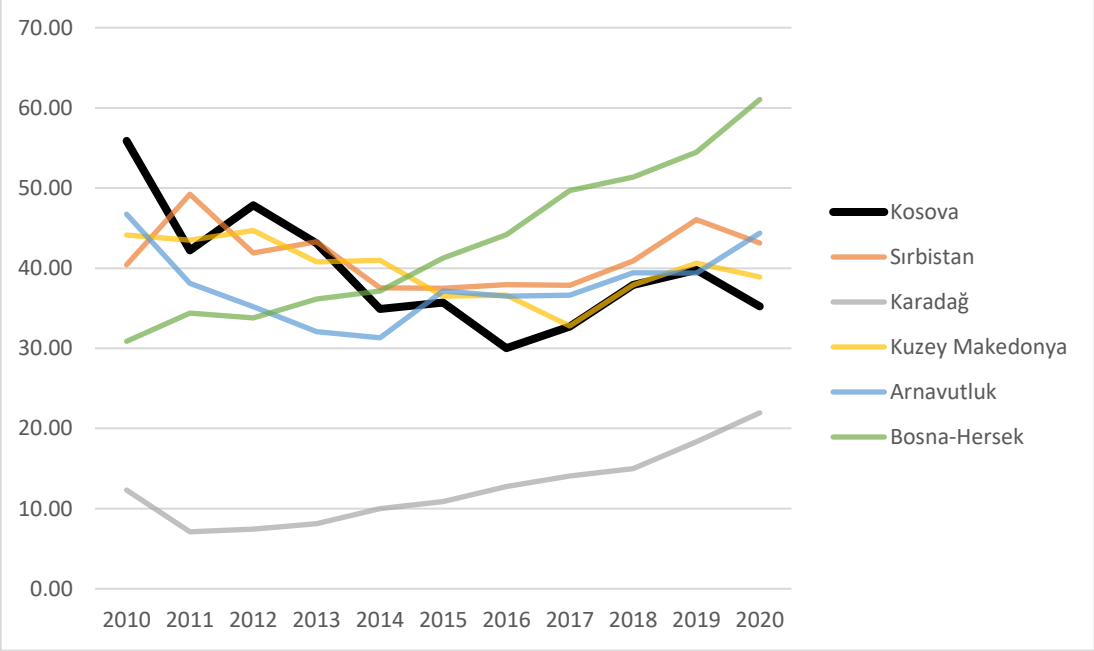
COVID19 salgının başlaması ile yaşanan sosyal ve ekonomik kapanma süreçleri tüm ülkeleri farklı seviyede etkilemiştir. Bu süreç boyunca Karadağ, bölgede %37 ile İhracat/İthalat oranından en çok kayıp yaşayan ülke konumunda iken, Kosova %22.5 ile ikinci en çok kayıp kaydeden ülke olmuştur. Sırbistan %1.96 ve Kuzey Makedonya %0.05 artış ile 2020 yılında İhracat/İthalat oranını artıran ülkeler olarak tanımlanmaktadır.

Kosova Batı Balkan ülkeleri arasında en düşük İhracat/İthalat oranına sahip ülke konumunda bulunmaktadır. Ayrıca ihracat yaptığı mal ve hizmetlerin yapısı nedeniyle, COVID19 salgını sürecinde karşılık oranı sert düşüş kaydetmiştir.

Yeni yatırımları finanse etmek, istihdamı genişletmek, milli geliri artırmak veya var olan borçlarını ödeyebilmek için ülkeler borçlanma yoluna başvururlar. Batı Balkan ekonomileri arasında, brüt borç stokun GSYİH oranına göre Kosova, 2020 yılında %41 ile en düşük orana sahip ülke konumunda bulunmaktadır. Karadağ ise %203 en yüksek

orana sahip ülke olarak bulunmaktadır (WB, WDI, 2022). Ancak Kosova'nın brüt borç stokunun GSYİH oranına göre bölgedeki en düşüğü olması tek başına sürdürülebilirlik açısından yeterince bilgi vermemektedir.

Grafik 11. Batı Balkan ülkelerinde rezervlerin borçları karşılama oranı – % (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (23.02.2022).

Nitekim Grafik 11'de 2010-2020 yılları arasında Batı Balkan ülkelerinde rezervlerin borçları karşılama oranları görülmektedir. 2010 yılında Kosova %55.88 ile bölgede brüt borcunu rezervleri ile karşılayabilecek en güçlü ülke iken, 2020 yılında sondan %35.24 ile sondan ikinci ülke konumunda bulunmaktadır. Karadağ 2010 yılından 2020 yılına kadar en düşük orana sahip ülke olmasına rağmen, bu süre zarfında rezervlerin borçlara göre oranını %78 artırmaya başarmıştır. Sırbistan, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya oranlarında büyük bir değişim olmazken, Bosna-Hersek rezervlerin borçları karşılama oranını 2010 yılında bulunduğu %30.87 seviyesinden 2020 yılına kadar %98 artırarak %61.04 seviyesine artırmıştır.

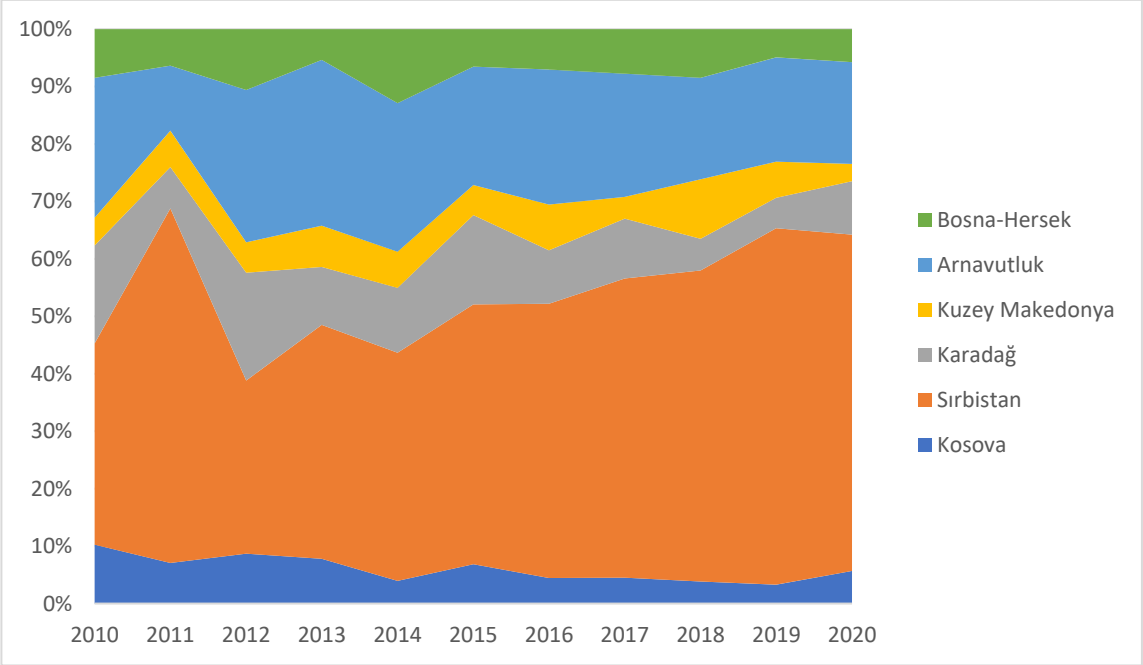
Kosova rezervleri borçlarının karşılama oranında 2010-2020 yılları arasında %37 daralarak ülkeyi daha riskli konuma taşımıştır. Kosova'nın bu süre içerisinde GSYİH ile birlikte rezervlerini artıramadığını, aksine çok ciddi bir aşınma kaydettiği görülmektedir. Bu on yıllık süreç içerisinde Kosova'nın borçlarını ödeyebilme kapasitesi ve kabiliyeti aşınmıştır, akabinde oluşan tablo ülkeye karşı risk algısını yükseltmiştir. Sonuç olarak Kosova'nın Batı Balkan ülkeleri arasında brüt borç stokunun nispeten düşük olması olumlu ancak rezervlerin borçları karşılayabilme oranında düşüşün ülkenin 2010-2020 yılları içerisinde sürdürülebilir bir trend üzerinde ilerlemediğini göstermektedir.

Batı Balkan ülkelerinde rezervlerin borçları karşılama oranı kadar rezervlerin miktarı ve yıllara göre değişimi önem taşımaktadır. Bu veriler ile ülkelerin rezervleri ile borçlarını karşılama oranındaki değişimin hangisinden kaynaklandığını anlamak açısından kritik bulunmaktadır. Kosova, 2010-2020 yılları arasında rezervlerini 813 milyon $'dan 1.09 milyar $'a yükseltmiştir. Ancak gerek miktar açısından gerek artış oranı açısından Batı Balkan ülkelerinin en düşük rezervler hesabına sahip ülke konumundadır. Kıyaslama yapılabilmesi açısından, 2010-2020 yılları arasında Karadağ rezervlerini 556 milyon $'dan 2.13 milyar $'a, Kuzey Makedonya 2.27 milyar $'dan 4.13 milyar $'a, Arnavutluk 2.54 milyar $'dan 4.82 milyar $'a, Bosna-Hersek 4.41 milyar $'dan 8.70 milyar $'a ve Sırbistan 13.31 milyar $'dan 16.59 milyar $'a yükseltmiştir (WB, WDI, 2022).

2010-2020 yılları arasında Kosova brüt dış borcu 1.45 milyar $'dan, 3.11 milyar $'a artmıştır. Verilere bakıldığında Kosova rezervleri bu on yıl içerisinde %34 artarken, brüt dış borcu %113 artış göstermiştir. Borç miktarının rezervlerden üç kat hızlı artışı ülke ekonomisinin sağlıklı bir borç döndürme, borçları yatırıma ve neticesinde gelire dönüştürme kabiliyetinde yetersizlik saptanmaktadır. 2010-2020 yılları arasındaki veriler, Kosova ekonomisinin var olan borç/rezerv oranının sürdürülebilirlik açısından sürekli daha olumsuz bir tablo çizmektedir.

Borç ve rezervlerin yanı sıra, Batı Balkan ülke ekonomilerinde net doğrudan yabancı yatırımı, cari açığın sürdürülebilirliği açısından önemli bir kalem olarak tanımlanmaktadır.

Grafik 12. Batı Balkan ülkelerinde net DYY'nın dağılımı – % (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (02.03.2022).

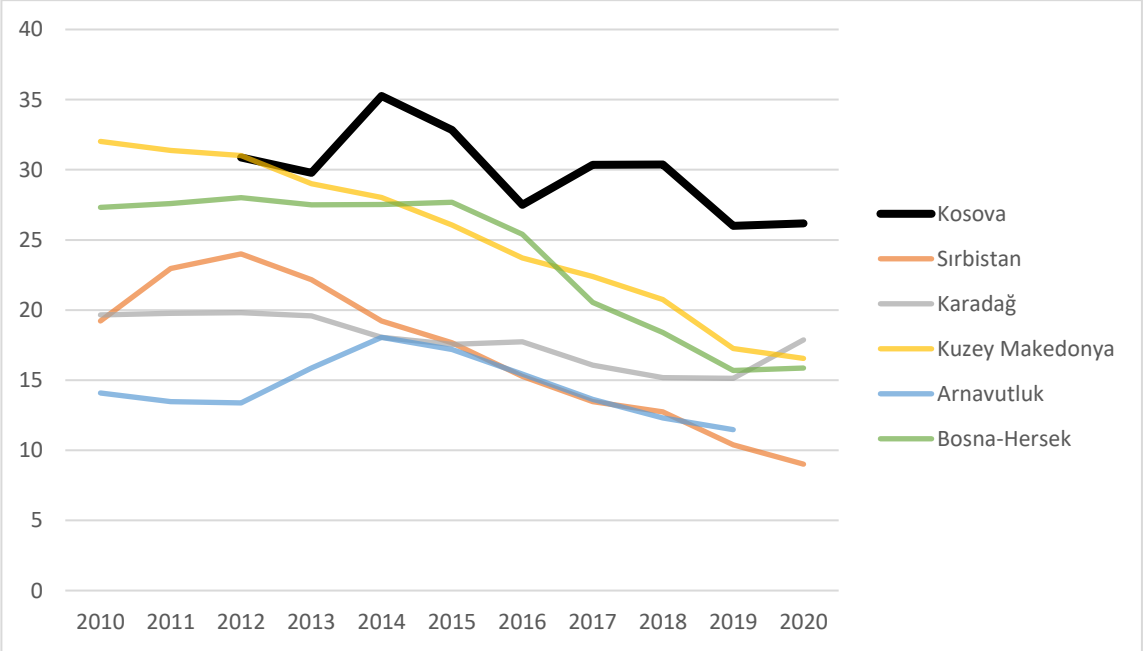
Ekonomik büyüme ve kalkınma için doğrudan yabancı yatırımcıların teşviki gerekmektedir (World Bank, 2021c). Batı Balkan ülkelerinde savaş sonrasında altyapı inşaatı, çevre temizliği, işletmelerin tekrar faaliyete geçmesi, istihdamın artırılması ve ekonominin kalkınması için doğrudan yabancı yatırımlar kritik önem taşımaktadır.

Grafik 12'de Batı Balkan ülkelerinde net DYY'nın dağılımı görülmektedir. Yatırımların yaklaşık yarısı kadar Sırbistan'a gelmektedir. Sonrasında sırasıyla Arnavutluk'a, Karadağ'a, Bosna-Hersek'e, Kuzey Makedonya'ya ve son olarak Kosova'ya gelmektedir. Batı Balkanlara gelen doğrudan yabancı yatırımların 2010 yılında %10.26'sı Kosova'ya gelirken, 2020 yılında %5.67'si gelmektedir. 2010-2020 yılları arasında Batı Balkan ülkeleri arasında sadece Sırbistan DYY miktarını artıran ülke olarak

bulunmaktadır. Sırbistan dışında diğer tüm Batı Balkan ülkelerinde DYY'da kayıplar yaşanmıştır. Bu süre boyunca Kosova net DYY'ın %34'ünü, Batı Balkan ülkelerindeki payının da %44'ünü kaybetmiştir (WB, WDI, 02.03.2022).

Sürekli DYY kaybı Kosova ekonomisinin gelişimi ve kalkınması için olumsuz bir faktör olarak tanımlanmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların zaman içerisinde Kosova dışındaki bölge ülkelerine yönelerek Kosova net DYY'ın azalmasına neden olmaktadır. Kosova ekonomisinin sürdürülebilirliğini açıklayan verilerin de düzelmesi için, net DYY verilerine olumlu yönde etkileyecek adımlar atılması önem arz etmektedir.

Grafik 13. Batı Balkan ülkelerinde işsizlik oranı – % (2010-2020)

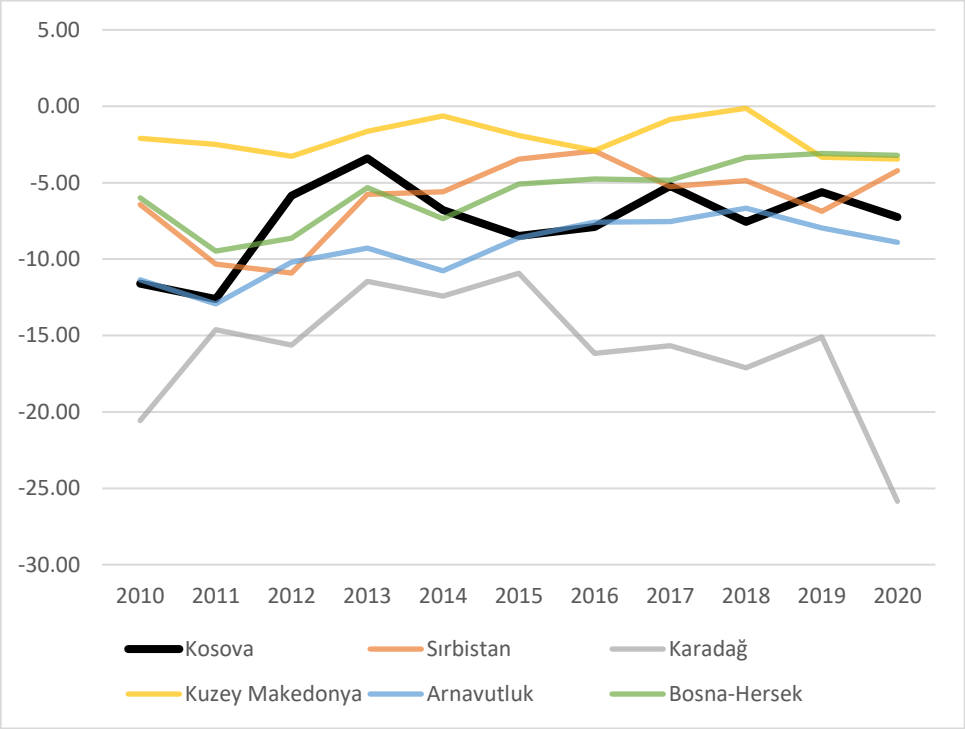
Kaynak: WB, WDI, (09.03.2022).

Grafik 13'de yer alan işsizlik verilerinde Kosova işsizliğini 2010 yılında bulunduğu %30.88 seviyesinden 2020 yılında sadece %26.17 seviyesine kadar gerilediği görülmektedir. Bu süre boyunca Kosova işsizliği %4.71'e kadar düşürmeyi başarmıştır. Ancak Batı Balkan ekonomileri arasında bu süre boyunca ortalama işsizlik daralması %7.7 seviyesinde bulunmaktadır. Kosova'nın bölgede hem en yüksek işsizlik seviyesine

sahip olması, hem de var olan işsizliği on yıl boyunca bölgede Karadağ'dan sonra en az düşürebilen ülke konumunda bulunması olumsuz bir tablo çizmektedir. Yine de Karadağ ile kıyaslandığında 2020 yılında Kosova'da %26.17 seviyesinde bulunan işsizlik, Karadağ'da %17.88 seviyesinde bulunmaktadır. Genel olarak bu veriler ile bölge kıyaslaması yapıldığında Kosova'nın işsizliği düşürme performansında en zayıf ülke olduğu anlaşılmaktadır.

Batı Balkan ülkelerinde ithalatı ihracat ile karşılama oranı, borçları rezervler ile karşılama oranı, bölgeye gelen doğrudan yabancı yatırımların miktarı ve Kosova'nın bu miktardan aldığı paya ve işsizliği düşürme kabiliyetine bakıldığında, Kosova'nın sürdürülebilir bir ekonomi inşa etmekten uzak olduğu görülmektedir.

Grafik 14. Batı Balkan ülkelerinde cari denge/GSYİH – % (2010-2020)

Kaynak: WB, WDI, (09.03.2022).

2010-2020 yılları arasındaki verilere göre Kosova'nın Batı Balkan ülkeleri arasında genellikle en zayıf veya sondan ikinci en zayıf performansı gösteren ülke

olmaktadır. Bu zaman içerisinde yatırımların artmadığı, işsizliğe çözüm bulunamadığı, İhracat/İthalat oranındaki iyileşmelerin olmadığı ve borçların hem rezervler hem GSYİH'na kıyasla en hızlı büyüyen kalem olduğu görülmektedir.

Grafik 14'de Batı Balkan ülkelerinde 2010-2020 yılları arasında cari denge/GSYİH oranı görülmektedir. Ülkelerin tümü sürekli olarak cari açık vermiştir. Kuzey Makedonya en düşük cari açık/GSYİH oranına sahip ülke olurken, Karadağ Batı Balkan ülkeleri arasında en yüksek cari açık/GSYİH oranına sahip ülke konumunda bulunmaktadır.

Kosova'da cari açığın GSYİH'na göre oranı 2010 yılında eksi %11.61 iken, 2020 yılında eksi %7.24 seviyesine kadar daraldığı görülmektedir. Bu süre boyunca Kosova cari açık/GSYİH oranı ortalama eksi %7.48 olmuştur. En düşük veri eksi %12.62 ile 2011 yılında, en yüksek veri ise 2013 yılında eksi %3.41 olarak gerçekleşmiştir. Kosova cari açığının ortaya çıkmasına neden olan faktörler ampirik araştırmalar neticesinde saptanması gerekmektedir. Ancak ithalatın ihracat ile karşılama oranı, borçların rezervler ile karşılama oranı, doğrudan yabancı yatırımların miktarı ve işsizlik verileri analiz edildiğinde Kosova'nın 2010-2020 yılları arasında cari açığa olumlu etki edecek faktörlerin yetersiz gelişimi görülmektedir. Sürdürülebilir bir cari açığın var olması için ekonomiyi tanımlayan faktörlerin sürekli olumlu veriler kaydetmesine bağlı olmaktadır.

4. BÖLÜM: CARİ AÇIĞIN FİNANSMANI VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ

4.1. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Kosova Cumhuriyeti yeni kurulmuş bir devlet olarak, kendi öz kurumlarını ve ajanslarını tam teşekküllü olarak 2008 yılında bağımsızlığından sonra oluşturmuştur. 1999 savaşından bağımsızlık yılına kadar Kosova'da BM denetiminde olan kurumlar bulunmaktadır. Bu dönemde Kosova ekonomisi hakkında çok kısıtlı veriler bulunmaktadır, dolayısıyla bu veriler ile sınırlı bilimsel araştırmalar yapılmıştır. Kosova bağımsızlığından 2021 yılına kadar Kosova cari açığın sürdürülebilirliği konusunu ele alan araştırmalar bulunmaktadır. Ancak yapılan araştırmalarda, cari açığının sürdürülebilirliğini bir alt başlığı olarak ve makale düzeyinde değerlendirilmiştir. Kosova cari açığın sürdürülebilirliğini ana başlık olarak, bir on yıl içerisinde değişen tüm ekonomik dinamiklerini ve bu değişimlerin cari açığın sürdürülebilirliğine ilişkin etkilerini ele alan bir araştırma bulunmamaktadır.

Kosova cari açığı ile ilgili kronolojik olarak sıralanmış araştırmalar:

Badivuku-Pantina, Ahmeti ve Shkodra (2013) Kosova'nın sürdürülebilir bir ekonomik gelişim için potansiyel faktör olarak ihracat artışını araştırmışlardır. Araştırmada Kosova cari dengesi bir alt başlık olarak ele alınmıştır. 2006-2012 yıllarını kapsayan araştırma sonucunda Kosova cari açığının özellikle ticaret açığından kaynaklandığı saptanmıştır. Doğrudan yabancı yatırımların ve borçlanmanın azalması sonucunda cari açığın finansmanın daha riskli hale geldiği, buna karşın ithalatın azaltılması carı açığın derinleşmesini yavaşlatan faktör olarak belirtilmiştir. Araştırmada ayrıca cari açığın kapatılmasında en önemli faktörlerden birisinin, 2012 yılında GSYİH'nın %14'üne tekabül eden, genel ekonomik aktiviteyi ve harcamaları finanse eden karşılıksız kişisel transferler olduğu belirtilmiştir.

Merovci ve Sekiraça (2014) Kosova ticaret dengesinin, ödemeler dengesi cari hesabına olan etkisini araştırmışlardır. Kosova cari açığı, ekonominin en kritik zorluklarından olduğu ve cari açığın derinleşmesine en büyük katkıyı mal ticareti açığının olduğu belirtilmiştir. Merovci ve Sekiraça'ya göre cari açığı finanse etmek gerçek bir sorun haline gelmektedir, çünkü uzun vadede ülkenin sürekli borçlanması, kazandığından daha fazla harcaması imkansızdır. Cari açığı finanse etmek için bir ön koşul olarak mal ticareti açığının kapatılması gerektiğini belirtmişlerdir. Cari açığın finansmanında karşılıksız kişisel transferler kaleminin en önemli rolü oynadığını ancak daha sürdürülebilir bir finansman için doğrudan yabancı yatırımların artması gerektiği vurgulanmıştır. Ne var ki araştırma ayrıca doğrudan yabancı yatırımların sürekli düşüşte olduğunu kaydetmiştir.

Kastrati (2014) Kosova'da ticaret dengesi ve yakıt talebini araştırmıştır. Araştırma sonucunda cari açığının yüksek olması, Kosova ekonomisi için endişe kaynağı olduğunu ve cari açığın Kosova'nın enerjiye olan bağımlılığı ile ilgili olduğu değerlendirilmiştir. Dolayısıyla cari açığın daraltılması için enerji talebinin kontrolüne ihtiyaç olduğu saptanmıştır.

Holzner (2015) Kosova'nın ekonomik büyümesi ve rekabet edebilirliği için politika seçeneklerini araştırmıştır. Sonuç olarak cari açığın kapatılması için genel olarak ithalatın kontrol edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Devlet harcamalarının olabildiğince az ithalata dayalı olması, yüksek gelirli kişilerin ithalatını azaltmak için ise bu kesimin vergilerini artırmayı önermiştir.

İsmaili-Muharremi (2015) ödemeler dengesindeki cari işlemler hesabını etkileyen unsurları araştırmıştır. Kosova ithalatının finansmanın karşılıksız transferler ile yoğun karşılanması, dış ticaret açığının kapatılması beklentilerini zayıflattığı ve cari işlemler hesabını sürdürülebilir olmayan konuma taşıdığı ortaya konmuştur.

Havolli (2015) Kosova'da karşılıksız kişisel transferlerin belirleyicileri ve sonuçlarını araştırmıştır. Havolli, Kosova'ya gelen karşılıksız kişisel transferlerin cari açığı kapatmakta önemli rol üstlendiğini belirtmiştir.

Vranja (2017) CEFTA ticari anlaşmasının Kosova ekonomisinin gelişimine etkisini araştırmıştır. Vranja, Kosova'nın CEFTA anlaşmasına imzaladıktan sonra Kosova ekonomisinin beklenen gelişimi kaydetmediği, cari açığın kapanmadığını, aksine daha fazla büyüdüğünü belirtmektedir.

Koltinski (2020), AB üyeliğinin bir sonucu olarak geçiş ekonomilerinde makroekonomik istikrarı araştırmıştır. Koltinski makroekonomik istikrar beşgeni metodu ile karşılaştırmalı analiz uygulamıştır. Araştırmada eskiden komünist sistem ile yönetilen ve sonrasında AB üyeliğini kazanmış ülkeler ile AB üyeliği için müzakere sürecinde bulunan ve Sovyet Birliğinin eski üye ülkelerinin verileri kullanılmıştır. Sonuç olarak Avrupa Birliğine katılan ülkelerin makroekonomik istikrar ortalaması, Avrupa Birliğine katılma sürecinde bulunan ve Sovyet Birliğinin eski üyelerine kıyasla daha yüksek bulunmaktadır. Kıyaslamada cari açığın özellikle belirleyici rolü bulunduğu, Kosova'nın bu ülkeler arasında en zayıf makroekonomik performansı gösterdiği kaydedilmiştir.

Sekiraça & Luboteni (2020) Batı Balkan ülkelerinde cari denge hesabını araştırmışlardır. Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya, Kosova, Sırbistan ve Bosna-Hersek ekonomilerinden bağımsız değişken olarak dış ticaret verileri, doğrudan yabancı yatırımlar ve karşılıksız transferler değerlendirilerek, cari denge hesabına olan etkileri saptanmıştır. Sonuç olarak dış ticaret verileri cari denge hesabının oluşumunda mutlak önem taşıdığını, doğrudan yabancı yatırımlar ve karşılıksız transferler ise cari dengeye pozitif etki ettiği belirlenmiştir. Batı Balkan ülkeleri carı açığının büyük bölümünün dış ticaret açığından kaynaklandığını belirtilen araştırmada, öneri olarak ekonomilerin ihracata yönelik ekonomi politikalarının önemine vurgu yapılmaktadır.

4.2. KALKINMA VE REFAH PLANLAMALARI

Kosova cari açığın finansmanı ve sürdürülebilirliğini tarafsız değerlendirmek için uluslararası kuruluşların ve Kosova kurumlarının Kosova ekonomisinin geleceği hakkında yayınladıkları planlamalar ve tahminler kronolojik olarak değerlendirilmiştir:

Kosova hükümeti Mayıs 2021'de Kosova Cumhuriyetinin 2021-2025 hükümet programını (Programi i Qeverisë së Republikës së Kosovës 2021-2025) yayınladı. 1999 yılında yaşanan Kosova savaşından sonra, 2021 genel seçimlerinde ilk defa bir siyasi parti (Lëvizja Vetëvendosje-LVV) oyların %50'den fazlasını alarak tek başına hükümet kurma yetkisini elde etmiştir. Kosova anayasası uyarınca, Kosova'da bulunan 5 azınlığın temsilcileri anayasada belirtilen asgari temsilci sayısına göre yönetimde yer alma hakkı bulunmaktadır. Dolayısıyla LVV ve azınlıklar ile kurulan yeni hükümetin oluşturduğu hükümet programı dikkat çekmektedir. Bunun nedeni ise LVV partisinin 2005'de kuruluşundan beri Kosova'yı yöneten hükümetleri sert eleştirmekle tanınmasıdır.

Kosova Cumhuriyetinin 2021-2025 hükümet programında on yıldır değişmeyen asgari ücretin 170 Euro'dan 250 Euro'ya yükseltilmesi planlanmıştır. Yeni belirlenecek olan asgari ücret, hane halkı refahını doğrudan artıran bir faktör olarak belirtilmiştir. Programda, savaş sonrasında özelleştirilen stratejik kamu kuruluşların mülkiyetini kurulacak Egemenlik Fonu'na devredileceği ve bu stratejik kuruluşların yönetimi ve yatırımları Egemenlik Fonu tarafından planlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca programda Kosova Kalkınma Bankasının kurulması planlanmıştır. Kalkınma bankası, sanayi dallarına yatırım, istihdam yaratan alanlara yatırım ve özellikle ticaret dengesini iyileştirmesi için bir kredi merci mekanizması olarak çalışması planlanmıştır.

Uluslararası Para Fonu'nun Kosova ekonomisi ile ilgili yayınladığı raporda (IMF, 2022), Kosova ekonomisini tanımlayan en önemli göstergeler hakkında 2026 yılına kadar tahmini rakamlar yayınlamıştır. IMF'ye göre Kosova ekonomisi 2021 yılından 2026 yılına kadar, 2021 yılı hariç tüm diğer yıllarda %3.8 ila %3.5 arasında büyüme kaydedeceğini tahmin etmektedir. Toplam kamu borcun GSYİH oranına göre 2026 yılına kadar %29 seviyesine ulaşacağını, dolayısıyla Kosova'nın ekonomik şoklara karşı dirençli olması için finansman kaynaklarının çeşitlendirmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. IMF raporuna göre Kosova cari denge hesabının 2021 yılından 2026 yılına kadar GSYİH oranına göre %7 açık seviyesinden %5.6 açık seviyesine kadar gerileceği tahmin edilmektedir. Cari açığın kapatılmasında karşılıksız kişisel transferler ve turizm gelirlerinin önemine vurgu

yapılmıştır. Raporda ayrıca Kosova net uluslararası yatırım pozisyonunun 2019'da bulunduğu eksi %5.8 seviyesinden 2021 yılında eksi %15.8 seviyesine kadar derinleşeceği tahmin edilmektedir.

Viyana Uluslararası Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü'nün (WIIW) yayınladığı Doğu Avrupa raporunda (Astrov ve ark., 2022) bölge ülkelerinin 2022-2024 yılları için ekonomik göstergeleri tahmin edilmiştir. Rapor Rusya'nın olası Ukrayna işgali kapsamında değerlendirilmiştir ve bu işgalin etkisi tahmini ekonomik göstergelerine yansıtılmıştır. Rapora göre Kosova GSYİH büyüme oranı 2022-2024 yılları arasında Batı Balkan ülkeleri ortalamasından hafif daha yüksek seyretmesi beklenmektedir. Ancak buna karşı enflasyon ve cari açık/GSYİH oranının da Batı Balkan ülkeleri ortalamasından daha yüksek seyredeceği tahmin edilmektedir. Cari açık/GSYİH oranının bu dönem içerisinde %6.8 seviyesinde seyredeceği tahmin edilmektedir. Raporda 2022-2024 yılları arasında işsizlik oranı ile ilgili verilerde de ayrıca sadece %25'den %24'e bir gerileme tahmin edilmektedir.

Kosova ekonomisi ile ilgili en uzun dönemli tahminleri yapan kurum 2022 Kosova Ülke Strateji raporu (EBRD, 2022) ile Avrupa İmar ve Kalkınma Bankasıdır. Rapora göre Kosova 2016-2021 strateji hedeflerin en önemlileri arasında bulunan bankaların özel sektörün projelerine desteklemeyi ve özellikle kamu sektörünün altyapı projelerini finanse etmeyi başarmıştır. Ancak Kosova'nın en acil sorunu, özel sektörün gelişebileceği ve çok büyük genç nüfusu istihdam edebilen sürdürülebilir ve sürekli büyüyen bir ekonomik modele geçiş olduğu tanımlanmaktadır. Geçmiş strateji kapsamında beklenen doğrudan yabancı yatırımların çoğunlukla gayrimenkul sektörüne yönelmesi, üretim sektörü yatırımlarına karşı olumsuz algının bulunması ve yatırım fırsatların bulunmaması sonucu olduğu belirtilmektedir. Kosova ayrıca son strateji planlamasında hedeflediği enerji kaynaklarını çeşitlendirme girişiminde yavaş ve kararsız olması ve yatırımları teşvik etmekte zorluklar dolayısıyla ulaşamamıştır.

EBRD'nin 2010-2019 dönemi içerisinde Kosova ekonomik büyümenin büyük çoğunlukla iç talebin özel tüketimi tarafından yönlendirilmiştir. Net ihracatın sürekli

büyük açık vermesi ekonomik büyümeye bir engel olduğu, ihracatın büyük çoğunlukla turizm ve hizmet sektöründen kaynaklandığı belirtilmektedir.

EBRD'nin 2022-2027 dönemi içerisinde Kosova'da üretim kapasitesinin artması, işsizliğin düşürülmesi, rekabetçi yeteneklere sahip işgücüne ulaşması, yeşil enerji yatırımlarını hızlandırarak, hava ve çevre kirliliği yaratan enerji üretiminin azaltılması gerektiği belirtilmektedir. Ancak bu hedeflere ulaşmak için Kosova'nın dezavantajları olarak siyasi belirsizlik, zayıf yönetim kapasitesi, yetersiz finansman, COVID19 etkisi ve bankaların varlık/yükümlülük uyuşmazlığı belirtilmektedir.

4.3. FİNANSMAN KAYNAKLARI VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ

Kosova bir geçiş ekonomisi olarak 2010-2020 yılları arasında sürekli cari açık vermiştir. Cari açığı oluşturan kalemler arasında mal ve hizmet ithalatı en büyük kalem olarak bulunmaktadır. Mal ve hizmet ithalatı yanı sıra birincil ve ikincil gelirler alt kalemlerinde cari açığı derinleşmesine yol açan yatırım gelirleri ve diğer birincil gelirler gibi kalemler bulunmaktadır. Ancak cari açığın oluşmasında mal ve hizmet ithalatı kaleminin sürekli olarak en büyük payı bulunmaktadır. Ek olarak, mal ve hizmetler ithalatında yine büyük fark bulunmaktadır. Mal ithalatı tek başına Kosova cari açığının oluşmasında en büyük katkı veren kalemdir.

Kosova cari açığının daraltılması, mal ve hizmet ihracatı, birincil gelirler, ikincil gelirler, net hata ve noksan kalemi ve borçlanma ile yapılmaktadır. Tablo 9'da Kosova 2010-2020 ödemeler dengesi verileri bulunmaktadır. Tabloda yer alan verilerde, Kosova cari hesap açığını oluşturan kalemler ve finans hesabı kapsamında, cari açığın kapatılmasında kullanılan kalemler gösterilmektedir.

Tablo 9. Kosova ödemeler dengesi – 2010-2020 (milyon Euro)

	Ödemeler Dengesi	*Cari Denge*	*Mallar*	*Hizmetler*	*Bir. Gelir*	*İki. Gelir*	*Sermaye Hesabı*	*Finansal Hesap*	*DYY*	*Portföy Yat.*	*Diğer Yat.*	*Rezervler*	*Hata ve Noksan Hesabı*
2010	-495	-516	-1742	176	67	982	21	-297	-331	49	-57	43	198
2011	-569	-611	-2047	396	111	929	42	-378	-379	58	5	-61	192
2012	-280	-293	-2050	500	154	1104	13	-232	-213	186	-421	216	48
2013	-144	-179	-1996	520	122	1175	35	-132	-250	139	14	-36	12
2014	-363	-385	-2059	460	114	1100	21	-145	-124	13	23	-57	218
2015	-471	-497	-2109	457	93	1062	26	-312	-272	19	-133	74	159
2016	-467	-481	-2291	639	75	1096	14	-199	-177	344	-264	-101	268
2017	-360	-349	-2464	827	127	1161	-12	-276	-212	15	-149	70	84
2018	-520	-509	-2738	856	113	1260	-11	-336	-226	-200	3	87	184
2019	-408	-399	-2840	926	161	1354	-9	-163	-188	59	-129	95	245
2020	-455	-472	-2573	392	164	1545	17	-561	-287	-82	-239	46	-106

Kaynak: BQK 2021, (05.04.2022)

Tablo 9’da Kosova dış ticaret verileri mallar ve hizmetler olarak belirtilmektedir. 2010-2020 yılları içerisinde Kosova mal ticareti kalemi sürekli çok büyük açık vermiştir.

Cari hesabın açık vermesindeki en belirgin kalemlerden birisi mal ticaretindeki açık olduğu görülmektedir. COVID19 salgını kapsamında yaşanan ekonomik durgunluk sürecinde mal ticareti açığının büyük bir fark ile daralmaması, Kosova'nın ithal ettiği malların azaltılamayacak kadar önemli ihtiyaçlarından veya ihracata yönelik üretilen ürünlerin ara malı olabileceği anlaşılmaktadır. Bu durumda Kosova mal ticaretindeki açık sadece nicelik bakımında değil, nitelik bakımından da kritik öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kosova hizmetler dengesi 2010-2020 yılları arasında sürekli fazla vermiştir. Hizmetler dengesi cari açığı daraltan ve önemini sürekli artıran kalem olarak bulunmaktadır. Ancak COVID19 döneminde yaşanan ekonomik durgunluk sürecinde hizmetler dengesinin yarıdan fazla küçülmesi, satılan hizmetlerin niteliği ve önemi açısından önemli bilgi vermektedir. Kosova hizmetler kalemi büyük ölçüde turizm kaynaklı bulunmasından dolayı, ekonomik durgunluk sürecinde büyük oranda daralmış bulunmaktadır.

Birincil gelir hesabı cari açığın kapatılmasında katkı vermesine rağmen, nicelik bakımından büyük bir önem taşımamaktadır. İkincil gelir hesabı ise cari açığın daraltılması açısından nitelik bakımından en büyük kalemdir ancak nicelik bakımından oldukça riskli bulunmaktadır. İkincil gelir hesabının göçmenlerin yurt dışından gönderdikleri karşılıksız transferleri kapsamaktadır. Bu bakımda cari açığın daraltılması konusunda önemli rol üstlenen kalem, finansman açısından oldukça riskli bulunmaktadır.

Kosova'dan diğer ülkelere göç eden ve o ülkenin vatandaşlığını aldıktan sonra Kosova vatandaşlığını kaybeden kişiler, tez çalışmasında göçmen olarak belirtilmektedir.

Göçmenlerin yaşadıkları ülke ekonomilerinde yaşanan krizler bu göçmenlerin gelirlerini etkileyecek, dolaylı olarak da Kosova'ya gönderilen karşılıksız transferlerin miktarını düşürebilmektedir. Ayrıca Kosova ekonomisinde yapısal değişiklik olmadan (ihracat yönlü ekonomi inşa edilmeden), cari açığı var olan düzeyde sürdürmek için karşılıksız transferlerin var olduğu trend ile sürekli artması gerekmektedir. Ancak bu gerçekçi, sürdürülebilir ve güvenilir bir cari açık daraltma kaynağı olmakla birlikte çok

risklidir. Çünkü karşılıksız transferlerin sürekli artması için hem var olan göçmenlerin gelirleri sürekli artmalı hem de Kosova'da bulunan gençlerin yurt dışına göçmen olarak gidip karşılıksız para transfer etmeleri gerekmektedir. Birinci koşul cari açığın kapatılması konusunda riskli bir beklenti iken, ikinci koşul güçlü temelleri olan bir ekonomi inşa etmek ve sürdürülebilir bir cari açık gerçekleştirmek için gereken genç ve yetenekli nüfusun feda edilmesi gerekmektedir ki, bu mantıklı bir ekonomi politikası olmaktan çok uzakta bulunmaktadır.

Sermaye hesabı Kosova cari açığının kapanmasına katkı veren ancak çok düşük bir etkiye sahip kalem olmaya devam etmektedir. Sermaye alış-verişinin kaydını tutan bu kalem Kosova'da bir yıl içinde oluşan cari açığın kapatılması konusunda miktarının çok düşük olmasından dolayı etkisi belirleyici değildir.

Finans hesabı, ekonominin dış finansal varlıkları ve yükümlülüklerin kaydedildiği hesaptır. Tablo 9'da net sonuçlar bulunmaktadır. Finans hesabı dar anlamda doğrudan yabancı yatırımları, portföy yatırımları ve diğer yatırımları kapsamaktadır. Geniş anlamda ise rezervler de finans hesabı alt kalemi olarak kabul edilmektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlar 2010-2020 yılları arasında sürekli bir finansman kaynağı olmayı sürdürmüştür. Ancak ne var ki bu doğrudan yabancı yatırımlar büyük çoğunlukla gayrimenkul sektörünü kapsamaktadır. Üretim sektörüne çok düşük rakamlar ile yapılan DYY Kosova cari açığını finanse etmek için yetersiz kalmaktadır. Var olan DYY ise nicelik bakımından zayıf bulunmaktadır. Nitelik açısından ayrıca artan bir trend yakalayamamış olması cari açığın sürdürülebilirliği konusunda düşük kalitede bir finansman kaynağı olarak kalmaktadır.

Kosova'da hala bir borsanın bulunmaması, şirket hisselerinin açık piyasada satılmamasından ve genel olarak sermaye piyasası araçlarının eksikliğinden kaynaklanan bir portföy yatırımları açığı bulunmaktadır. Kosova'da yerleşik kişi ve kuruluşların yurt dışındaki sermaye piyasaları araçlarına doğru yatırımları sonucunda portföy yatırımları hesabı sürekli açık vermektedir. COVID19 ekonomik durgunluk süreci kapsamında, riskli piyasa koşullarının oluşmasından dolayı Kosova'da yerleşik kişilerin yurt dışındaki

portföy yatırımlarını geri çekmeleri sonucunda 2020 yılı Kosova portföy yatırımları net hesabı fazla vermiştir. Cari açığın sürdürülebilirliği bağlamında değerlendirildiğinde ise portföy yatırımların sürekli olumsuz katkısı bulunduğunu, bir ters finansman kaynağı olarak etki yaptığı söylenebilir.

Finans hesabının diğer yatırımlar kaleminin alt kalemleri olarak diğer öz sermaye, döviz ve mevduatlar, krediler, sigorta, emeklilik ve standartlaştırılmış garanti ödemeleri, ticari krediler ve avanslar, diğer hesap ödemeleri ve özel çekim hakları (SDR) bulunmaktadır. Kosova finans hesabının 2010-2020 yılları arasında belirleyicileri olarak döviz ve mevduatlar, krediler ve ticari krediler ve avanslar alt kalemleri olduğu görülmektedir. Sonuç olarak finans hesabının diğer yatırımlar alt kalemini bankalarda biriken mevduat ve dövizler değil, yurt dışından alınan krediler, ticari krediler ve avanslar olduğunu, bu verilerin finans hesabının büyük bir kısmını karşılamaktadır. Cari açığın finansmanı ve sürdürülebilirliği kapsamında değerlendiğinde, yabancı kredi borçlarının riskli ve düşük kalitede tanımlanabilecek bir finansman kalemidir.

Kosova finansal hesap rezervler kalemi, finansal hesap kapsamında edinilen yabancı yatırım ve kredi borcu yükümlülüğünü düşüren veya artıran etki yarattığı net olarak söylenemez. 2010-2020 yılları arasında rezervler hesabı dalgalı bir seyir seyrederek bazı yıllarda finans hesabına pozitif etki sunarken diğer yıllarda negatif etki etmiştir. Genel olarak rezervler hesabının dalgalı seyri, cari açığın finansmanı için sürdürülebilir bir kaynak değildir. Rezervlerin sürekli olarak artması ve bu varlığın birincil düzeyde cari açığın finansmanında kullanılması da doğru bir karar olmayacaktır. Kosova uluslararası rezervlerini biriktirmesi cari açığı kapatmak için değil, olası ekonomik kriz ve şoklara karşı ekonomik aktivitenin devamlılığını sağlamak ve belirsizliği ve zararları azaltmak için gerekmektedir.

Net hata ve noksan hesabı, Kosova finansal hesabının en büyük kalemlerindendir. Kaynağı belirsiz veya hesaplamalardan kaynaklanan para miktarı olarak tanımlanan bu hesap, 2020 yılı hariç sürekli finansal hesabı ve dolayısıyla cari açığın kapatılması için önemli katkısı olmaktadır. Net hata ve noksan hesabının sürekli fazla vermesi,

göçmenlerin Kosova'ya geldiklerinde yakınlarına verdikleri varlıklardan kaynaklanma olasılığı yüksek görülmektedir. Ancak her halükarda net hata ve noksan hesabı hesaplanabilir, sürdürülebilir ve güvenilir bir cari açık finansman aracı değildir.

5. SONUÇ

Kosova, Yugoslavya'nın dağılmasından ve Sırbistan ile yaşanan savaş sonrasında uluslararası himaye yönetimi altına alınan ve 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Avrupa'nın en genç cumhuriyetidir. Yaşanan savaş esnasında Sırbistan tarafından uygulanan soykırımda binlerce sivil yaşamını yitirirken, sürgün politikası ile yüz binlerce insan göç etmek zorunda kalmıştır. Kosova'nın bu savaşta büyük oranda kaybedilen beşeri sermayesi yanı sıra sivil alt yapısı da zarar görmüştür.

Bağımsızlığından sonra Kosova hem diplomatik hem ekonomi açısından uluslararası anlaşmalara katılmaya çalışmıştır. CEFTA, IMF, EBRD ve Dünya Bankasına katılarak, ekonomik büyüme ve refah artışı için kritik adımlar atmıştır. Yugoslavya döneminden kalan kamu işletmelerin büyük çoğunluğunu özelleştiren Kosova, ekonomik kalkınma, istihdam ve refah artışı hedeflemiştir.

Kosova cari açık sürdürülebilirliği, ülkenin 2010-2020 yılları arasında kaydettiği ekonomik büyüme, dış ticaret seviyesi ve yapısı, ithal ettiği ürünler sepeti, ihraç ettiği ürünler sepeti ve karşılıksız kişisel transferler miktarı çerçevesinde incelendiğinde düşük olasılıklı tanımlanmaktadır. Kosova dış ticaret yapısı itibariyle bu dönem içerisinde çok yüksek mal hesabı açığı vermektedir. Bu kalem, cari açığın oluşumunda en büyük katkıyı sağlamaktadır. Her ne kadar da hizmetler hesabındaki artış olumlu bulunuyorsa da cari açık/GSYİH oranı bu dönem içerisinde %5'in altına düşmemiştir. Genel olarak mal ve hizmetler hesabı, cari açığın oluşumunda önemli rol oynamakta ve analiz edilen 2010-2020 yılları arasında daralma seviyesi cari açık/GSYİH oranına etki etmemiştir.

Karşılıksız kişisel transferler hesabı Kosova cari açığını finansmanı konusunda en güçlü kalem olarak bulunmaktadır. Ancak Kosova'nın karşılıksız kişisel transferler hesabına dayanarak cari açık finansmanının yüksek kalitede veya sürdürülebilir olduğu belirtilememektedir. Bu hesabın göçmenlerin yaşadığı ülkelerin ekonomik durumuna, yurt dışında yaşayan göçmenlerin sayısına ve aldıkları gelirlere bağlı olduğundan dolayı

Kosova ekonomisinden bağımsızdır, dolayısıyla da yüksek riskli bir finansman kaynağıdır.

Kosova'da 2010-2020 yılları arasında hızla artan dış borçluluk oranı ve bu oranın büyük ölçüde kamu borcu tarafından kaynaklanmış olmasından dolayı, her geçen yıl ülkenin daha da riskli bir ekonomiye dönüştüğüne dair kritik bilgi vermektedir. Nitekim cari açığın finansmanında kullanılan ödemeler dengesi finans hesabı alt kalemlerinde görüldüğü üzere finansmanın neredeyse yarısı kredi ve ticari krediler tarafından karşılanmaktadır. Bu durumda ülkenin cari açık sürdürülebilirliği riske girmektedir. Borçluluk oranına kıyasla rezervler hesabı bir güvence olarak tanımlanmaktadır. Ancak Kosova rezervler hesabının çok düşük bir ivme ile artması, rezervler ile borçları karşılama oranının sürekli düşmesi ülke ekonomisinin sürdürülebilirliğine ilişkin ciddi belirsizlik yaratmaktadır.

Kosova'nın ulusal para birimi bulunmamaktadır. 1999 savaşından sonra Alman Markı kullanmıştır. 2001 yılında Euro para birimine geçmiştir ve hala para birimi olarak Euro kullanılmaktadır. Bu durum Kosova Merkez Bankasına bağımsız para politikası izlemesine engel olmaktadır. Dolayısıyla piyasada oluşan dalgalanmalara sadece mali politikalar çerçevesinde müdahale edilebilmektedir.

Kosova ekonomisinin 2010-2020 yılları içerisinde incelenen veriler ile cari açığın sürdürülebilir olmaktan uzak olduğu, yeni iktisadi reformlar yapmadan her geçen yıl, kalitesiz finansman nedeniyle cari açık sürdürülebilirlik olasılığı düşmektedir. Bu durum da bir ödemeler dengesi krizi tetikleme potansiyeline sahiptir.

Bu araştırma Kosova cari açığın sürdürülebilirliğine ilişkin yapılan ilk kapsamlı araştırma olması bakımından literatüre katkı sunmaktadır. Ancak cari açığın sürdürülebilirliği konusu ampirik araştırmalar ile teyit edilme ihtiyacı duymaktadır.

6. KAYNAKÇA

Abbasi, E., Baseri, B. & Alavi, S. S. (2015). The effect of budget deficit on current account deficit: Evidence from Iran [Bütçe açığının cari açık üzerindeki etkisi: İran örneği], *Journal of Economics and Sustainable Development*, Cilt: 6, No. 14, ss. 183-190.

ASK 2020a, Anketa e Fuqisë Punëtore TM1 – 2020 [İşgücü anketi – 1Ç 2020], https://ask.rks-gov.net/media/5554/afp-tm1-2020-finale.pdf adresinden alındı

ASK 2020b, Statistikat e Tregtisë së Jashtme 2020 [Dış Ticaret İstatistikleri 2020], https://ask.rks-gov.net/media/6040/statistikat-e-tregtis%C3%AB-s%C3%AB-jashtme-stj-2020.pdf adresinden alındı

ASK 2020c, Bruto produkti vendor (BPV) sipas aktiviteteve ekonomike dhe me qasjen e shpenzimeve 2008-2020 [Ekonomik faaliyetlere ve harcama yaklaşımına göre gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) 2008-2020]. https://ask.rks-gov.net/media/6311/bpv-2008-2020.pdf adresinden alındı

Aral, A. (2015). Türkiye'de Döviz Kuru ve Dış Ticaret ve Dış Ticaret İlişkisi: 1993-2013 Dönemi Eşbütünleşme Analizi, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.*

Aristovnik, A. (2006). The Determinant and Excessiveness of Current Account Deficits in Eastern Europe and the Former Soviet Union [Doğu Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği'nde Cari Açıkların Belirleyicileri ve Aşırılığı], Michigan Üniversitesi, *The William Davidson Institute Working Paper*, No. 827.

Asani, D. & Paweta, E. (2015). Current Transfers as the Main Source of Financing the Trade Deficit in the Republic of Macedonia [Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Ticaret Açığının Ana Finansman Kaynağı Olarak Cari Transferler], A Human being in Space and Time – anthropological Meeting at the Institute of History, University of Lodz, Law and Economic aspects, ss. 141-152.

Astrov, V., Alexandra, B., Dobrinsky, R., Durakovic, S., Grieveson, R., Hanzl-Weiss, D., How, M., Hunya, G., Jovanovic, B., Korpar, N., Leitner, S., Mara, I., Pindyuk, O., Richter, S., Strohm, B. C., Tverdostup, M., Vujanovic, N., Zavarska, Z. & Zurawski, A., (2022). *The Vienna Institute for International Economic Studies*, Monthly Report No.1/2022.

AVİM, (2018). Avrasya İncelemeleri Merkezi, https://avim.org.tr/tr/Bulten/KOSOVA-ESKI-YUGOSLAVYA-DAN-MIRAS-KALAN-BORCLARI-13-YIL-DAHA-ODEYECEKTIR adresinden alındı

Aydın, M. F., Başkaya Y. S. & Demiroğlu, U. (2014). Türkiye'de İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, *TCMB Ekonomi Notları*.

Badivuku-Pantina, M. & Gjonbalaj, M. (2010). Trade Exchange of Kosovo with Balkan's region Countries [Kosova'nın Balkan ülkeleri ile Ticaret İlişkisi], Scientific Annals of the Alexandru Ioan Cuza University of Iasi, ss. 223-232. https://www.econbiz.de/Record/trade-exchange-of-kosovo-with-balkan-s-region-countries-badivuku-pantina-myrvete/10008693655 adresinden alındı

Badivuku-Pantina, M., Ahmeti, S. & Shkodra N. (2013). Increase of Exports as a Potential Factor for Sustainable Economic Development of Kosovo [Kosova ekonomik gelişimi için potansiyel faktör olarak ihracatın artırılması], *Iliria International Review, 2013/2,* ss. 43-57.

Bajrami, R., Tafa, S. & Hoxha, F. (2020). The Impact of Public Debt in Economic Growth in the Republic of Kosovo [Kosova Cumhuriyetinde Kamu Borçlarının Ekonomik Büyümeye Etkisi], Journal of Economics and Sustainable Development, Cilt: 11, No. 18, ss. 59-66.

Banka Qendrore e Republikës së Kosovës [Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası] (2021), https://bqk-kos.org/statistikat/serite-kohore/ adresinden alındı

BQK (2021), https://bqk-kos.org/per-bqk/funksionet-dhe-pergjegjesite/ adresinden alındı

Bashota, B. (2013). Western Balkan Countries and European Neo-regionalisation Case study: CEFTA and its impact on Kosovar economy: 2007-2013 [Batı Balkan ve Avrupa Neo-Bölgeselleşme Örneği Araştırması: CEFTA ve Kosova Ekonomisine Etkisi: 2007-2013], *Iliria International Review* 2013/2, ss. 271-286.

Başoğlu, U. (2000). Finansal Serbestleşme ve Uluslararası Portföy Yatırımları, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, No. 4, ss. 88-99.

Bayat, M., Baydaş A. & Atlı C. (2015). Hizmet Sektörünün Kavramsal Tanımı ve Ulusal Ekonomilerdeki Önemi, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 5, Cilt: 5, No. 9, ss. 59-88.

Bayraktutan, Y. & Demirtaş, I. (2011). Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 22, ss. 1-28.

Bellaqa, B. & Gollopeni, B. (2021). Youth Employment and Unemployment rates in Kosovo [Kosova'da Genç İstihdamı ve İşsizlik oranları], *Corporate Governance and Organizational Behavior Review*, Cilt: 5, No. 2.

Bhagwati, J. (1998). The Capital Myth: The Difference between Trade in Widgets and Dollars [Sermaye Efsanesi: Araç ve Dolar ile Yapılan Ticaret Arasındaki Fark], *Foreign Affairs*, Cilt: 77, No. 3, ss. 7-12.

Bulut, E., Dikmen, F. H. & Çermikli, A. H. (2018). Türkiye'nin Uluslararası Yatırım Pozisyonu ve Yatırım Gelir-Gider Dengesi: 2000-2016, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, No. 1, ss. 49-77.

BVBP, (2017). Buxheti Vjetor mbi Borxhin Publik – Kosove [Kosova Kamu Borcu Yıllık Bütçesi].

BVBP, (2020). Buxheti Vjetor mbi Borxhin Publik – Kosove [Kosova Kamu Borcu Yıllık Bütçesi].

Calderon, C., Chong, A., & Loayza, N. (2000). Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries [Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri], *World Bank Policy Research, Working Paper 2398*, ss. 1–37.

Croke, H., Kamin, S. B. & Leduc S. (2005). Financial Market Developments and Economic Activity during Current Account Adjustments in Industrial Economies [Sanayi Ekonomilerinde Cari Hesap Ayarlamaları Sırasında Finansal Piyasa Gelişmeleri ve Ekonomik Faaliyet], *FED International Finance Discussion Papers No 827*.

Coffey International Development (2007). How to Reduce Unemployment in Kosovo [Kosova'daki işsizlik nasıl düşürülebilir].

Conahan, K., Deichmann, J., Krasniqi, B. A. & Peci, F. (2020). FDI in Kosovo [Kosova'da DYY], *Foreign Direct Investment in the Successor States of Yugoslavia,* Economic Geography book series, ss. 195-212.

Çavdar, Ş. Ç. & Aydın, A. D. (2015). Understanding The Factors Behind Current Account Deficit Problem: A Panel Legit Approach On 16 OECD Member Countries [Cari Açık Sorununun Arkasındaki Faktörleri Anlamak: 16 OECD Üyesi Ülkede Bir Panel Yaklaşımı], *Procedia Economics and Finance 30*, ss. 187-194.

Çavdar, Ş. Ç. & Karaman, F. (2013). Cari Açık ve Bütçe Açığını Etkileyen Faktörlerin Nedensellik İlişkilerinin Diyagram Yoluyla Gösterimi: Türkiye Örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, No. 1, ss. 405-416.

Debelle, G. & Galati, G. (2005). Current Account Adjustment and Capital Flows [Cari Hesap Ayarlaması ve Sermaye Akımları], *Bank for International Settlements Working Paper 169*.

Dervishi, A. (2015). Challenges of Privatised Enterprises in Kosovo [Kosova'Da Özelleştirilen Kurumların Zorlukları]. A Human being in Space and Time –

anthropological Meeting at the Institute of History, University of Lodz, Law and Economic aspects, ss. 33-43.

EBRD, (2022). Kosovo Country Strategy 2022-2027 [Kosova Ülke Stratejisi 2022-2027].

Elsuwege, P. V. (2017). Legal Creativity in EU External Relations: The Stabilization and Association Agreement Between the EU and Kosovo [AB Dış İlişkilerinde Hukuki Yaratıcılık: AB ile Kosova Arasındaki İstikrar ve Ortaklık Anlaşması], *European Foreign Affairs Review*, Cilt: 22, No. 3, ss. 393-410.

Fischer, S. (1998). Capital Account Liberalization and the Role of the IMF [Sermaye Hesabının Serbestleşmesi ve IMF'nin rolü]. *Princeton Essays in International Finance* 207, ss. 1-10.

Freund, C. L. (2000). Current Account Adjustment in Industrialized Countries [Sanayileşmiş Ülkelerde Cari Açık Düzeltmesi], World Bank, *Development Economies Research Group International Finance Discussion Paper*, No. 69, ss. 483- 512.

Freund, C. L. & Warnock F. (2005). Current Account Deficits in Industrial Countries: The Bigger They Are, The Harder They Fall? [Sanayileşmiş Ülkelerde Cari Açıklar: Daha Büyük Açık, Daha Sert Düşüş Mı Demek?], G7 Current Account Imbalances: Sustainability and Adjustment, *University of Chicago Press, ss. 132-168*.

GAP Enstitüsü (2011). Kosova në CEFTA: Të jesh apo të mos jesh? [Kosova CEFTA'da: Dahil olmak ya da olmamak?]. https://www.institutigap.org/documents/34333_KosovaCEFTA.pdf adresinden alındı

Gjanci, G. & Cërava A. (2014). An empirical analysis of the trade balance in post-communist Albania [Post-komünist Arnavutluk ticaret dengesi üzerine bir ampirik araştırma], *Review of Applies Socio-Economic Research*, Cilt: 7, No. 1, ss. 33-42.

Haberler, G. (1951). A Survey of International Trade Theory [Uluslararası Ticaret Teorisi Üzerine bir Araştırma]. *Special Papers in International Economics* No. 1, Temmuz 1961, Princeton Ünversitesi.

Hamilton, A. (2012). From Technical Arrangements to Political Haggling: The Kosovo-Serbia Dialogue and the North of Kosovo [Teknik Düzenlemelerden Siyasi Pazarlıklara: Kosova-Sırbistan Diyaloğu ve Kosova'nın Kuzeyi], *Group for Legal and Political Studies*, No. 2.

Hausmann, R. & Fernandez-Arias, E. (2000). Foreign Direct Investment: Good Cholesterol? [Doğrudan Yabancı Yatırım: İyi Kolesterol?], *Inter-American Development Bank*, No. 417.

Haxholli, V. (2020). Barrierat Tregtare si Masa Mbrojtëse Politike në marrëdhëniet Kosovë-Serbi [Kosova-Sırbistan İlişkilerinde Siyasi Bir Koruma Olarak Ticaret Engelleri], Kosova Democratic Institute.

Holman, J. A. (2001). Is The Large U.S. Current Account Deficit Sustainable? [ABD'nin Büyük Cari Açığı Sürdürülebilir midir?], *Economic Review-Federal Reserve Bank of Kansas City, 86 (1), ss. 5-23*.

Holzner, M. & Peci, F. (2012). Measuring the Effects of Trade Liberalization in Kosovo [Serbest Ticari Anlaşmasının Kosova'ya olan Etkisi], *Leibniz Information Centre for Economics, Working Papper*, No. 85.

Holzner, M. (2015). Policy Options for Economic Growth and Competitiveness in Kosovo [Kosova'nın ekonomik büyümesi ve rekabet edebilirliği için politika seçenekleri], *The Vienna Institute for International Economic Studies, Policy Notes and Reports*, No. 15.

Hoti, A. (2013). The Export Potential of Kosovo's Natural Resources and their Impact on the Kosovo Economy [Kosova'nın Doğal Kaynaklarının İhracat Potansiyeli ve Kosova Ekonomisine Etkileri]. *Rochester Institute of Technology*.

Hoxha, B. B., Sweeney, K., Kurti, H., Dulaj, D. ve Papa, A. (2018). Kosovo Case Study: Lignite Coal-Energy of the past, coalbed methane extraction - Energy of the Future [Kosova Örneği Çalışması: Geçmişin Linyit Kömürü-Enerjisi, kömür yatağı metan çıkarımı - Geleceğin Enerjisi], 26th European Biomass Conference and Exhibition, Kopenhag, Danimarka.

IMF BPM6, (2009). Balance of Payments and International Investment Position Manual [Uluslararası Para Fonu, Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu Kitapçığı]. https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf adresinden alındı

IMF, (2022). Republic of Kosovo 2021 – Article IV Consultation – Press release and staff report [Kosova Cumhuriyeti 2021 – IV Madde danışması - Basın açıklaması ve personel raporu].

Ismaili-Muharremi, T. (2015). Approaches Affecting Current Account in the Balance of Payments [Ödemeler Dengesindeki Cari Denge Hesabını Etkileyen Yaklaşımlar], *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, Cilt: 4, No. 3, ss. 417-420.

Jakurti, E. (2015). The Neoliberal Privatization in Kosovë: A Deconstructed Myth [Kosova'da Neoliberal Özelleştirme: Yıkılmış Efsane], *Rochester Institute of Technology Scholar Works*.

Jusufi, G. & Ukaj, M. (2020). Migration and Economic Development in Western Balkan Countries: Evidence from Kosovo [Batı Balkan Ülkelerinde Göç ve Ekonomik Kalkınma: Kosova'dan Kanıtlar], *Poslovna Izvrsnost*, Cilt: 14, No. 1, ss. 135-158.

Karagöl, V. & Erdoğan, M. (2016). Cari Açığın Belirleyicilerine bir Zaman Serisi Analizi: Türkiye Örneği, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt: 5, No. 2, ss. 31-56.

Kastrati, V. (2014). Trade Balance and Fuel Demand in Kosovo [Kosova'da ticaret dengesi ve yakıt talebi], *European Journal of Sustainable Development*, Cilt: 4, No. 3, ss. 161-166.

Khan, M. S. & Knight, M.D. (1983). Determinants of Current Account Balances of Non-Oil Developing Countries in the 1970s: An Empirical Analysis [1970'lerde Petrol Dışı Gelişmekte Olan Ülkelerin Cari Dengelerinin Belirleyicileri: Ampirik Bir Analiz*], IMF Staff Papers*, Cilt: 30, ss. 819-842.

Kida, N. (2017). External Debt and FDI in Kosovo, Stimulating Growth [Büyümeyi Teşvik Etmek, Kosova'da Dış Borç ve DYY], *European Journal of Economics and Business Studies*, Cilt: 3, No. 2, ss. 73-79.

Kida, N. (2020). Impact of Investment, Trade and Income per Capita on the Growth of the Manufacturing in Kosovo [Yatırım, Ticaret ve Kişi Başı Gelirin Kosova İmalat Sektörünün Gelişimine olan Etkisi], *International Journal of Economic and Business Administration*, Cilt: 8, No. 1, ss. 425-432.

Knudsen, R. A. (2010). Privatization in Kosovo: The International Project 1999-2008 [Kosova'da özelleştirme: Bir uluslararası proje 1999-2008], *Norwegian Institute of International Affairs*.

Knudsen, R. A. (2013). Privatization in Kosovo: 'Liberal Peace' in Practice [Kosova'da özelleştirme: Pratikte 'Liberal Barış'], *Journal of Intervention and Statebuilding* 7:3, ss. 287-307.

Kolintski, K. (2020). Macroeconomic Stability in Transition Economies as an Effect of EU Membership in Light of a Comparative Analysis [Karşılaştırmalı Bir Analiz Işığında AB Üyeliğinin Etkisi Olarak Geçiş Ekonomilerinde Makroekonomik İstikrar], Research Papers of Wroclaw University of Economics and Business, Cilt: 64, No. 10, ss. 31-42.

Lankes, H. P. & Venables, A. J. (1996). Foreign Direct Investment in Economic Transition: The Changing Pattern of Investments [Ekonomik Geçiş Döneminde Doğrudan Yabancı Yatırım: Değişen Yatırım Modeli], Economics of Transition, Cilt: 4, No. 2, ss. 331-347.

Leachman, L. L. (1991). Saving, Investment and Capital Mobility Among OECD Countries [OECD Ülkeleri Arasında Tasarruf, Yatırım ve Sermaye Hareketliliği], *Open Economies Review*, Cilt: 2, ss. 137–163.

Luboteni, G. & Sekiraça, E.(2020). Current Account in Western Balkan Countries [Batı Balkan Ülkelerinde Cari Denge Hesabı], *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research*, Cilt: 50, No. 2, ss. 180-189.

Mançellari, A. & Xhepa, S. (2003). Current Account Sustainability [Cari Açığın Sürdürülebilirliği], *Bank of Albania and Faculty of Economics, University of Tirana*, ss. 1-23.

Mazelliu, M. & Zogjani, J. (2015). Impact of Financial Sector on Economic Growth: Evidence from Kosovo [Mali Sektörün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Kosova'dan Kanıtlar], *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Cilt: 6, No.6, ss. 315-320.

Merovci, S. & Sekiraça, E. (2014). The Impact of Trade Balance in the Current Account of Kosovo's Balance of Payments [Ticaret dengesinin, Kosova ödemeler dengesi cari denge hesabına olan etkisi], *Acta Universitatis Danubius*, Cilt: 10, No. 1, ss. 94-107.

Milesi-Ferretti, G. M. & Razin, A. (1996). Sustainability of Persistent Current Account Deficits [Cari Açıkların Kalıcı Sürdürülebilirliği], National Bureau of Economic Research, Working Paper 5467.

Mustafa, B. (2015). The Development of Welfare System - Evidence from Kosovo [Refah Sisteminin Gelişimi - Kosova'dan Kanıtlarla], A Human being in Space and Time – anthropological Meeting at the Institute of History, University of Lodz, Law and Economic aspects, ss. 196-201.

Ouanes, A. & Thakur, S. (1997). Macroeconomic Accounting and Analysis in Transition Economies [Makroekonomik Muhasebe ve Geçiş Ekonomileri Analizi], *IMF*.

Programi i Qeverisë së Republikës së Kosovës 2021-2025 [Kosova Cumhuriyeti hükümet programı 2021-2025].

Rodrik, D. (1998). Who Needs Capital-Account Convertibility? [Sermaye Hesabının Dönüştürülebilirliğine Kimin İhtiyacı Var?], *Princeton Essays in International Finance* 207, ss. 55-65.

Roubini, N. & Wachtel, P. (1997). Current Account Sustainability in Transition Economies [Geçiş Ekonomilerinde Cari Açığın Sürdürülebilirliği], *Stern School of Business, New York University and Institute for EastWest Studies*.

Sadiku, L., Bexheti, A., Bexheti, Gj. & Bilic, S. (2015). Empirical Analyses of the Relationship between Trade and Budget Deficit of FYR of Macedonia [Makedonya Cumhuriyeti Ticaret ve Bütçe Açığı Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizleri], *Kne Publishing Social Sciences*, Volume 2018.

Sadiku, L., Fetahi-Vehapi, M., Sadiku. M. & Berisha, N. (2015). The Persistence and Determinants of Current Account Deficit of FYROM: An Empirical Analysis [Makedonya Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Cari Açığı Belirleyicileri ve Kalıcılığı: Ampirik Analiz], *Procedia Economics and Finance*, No. 33, ss. 90-102.

Seshaiah, S. V. (2014). On the Estimation of the Determinants of the Current Account Deficits: A Case of Indian Economy [Cari Açıkların Belirleyicilerinin Tahmini Üzerine: Bir Hindistan Ekonomisi Örneği], *Applied Econometrics and International Development*, Cilt: 14, No. 1, ss. 203-217.

Summers, L. H. (2000). International Financial Crises: Causes, Prevention, and Cures [Uluslararası Finansal Krizler: Nedenleri, Önlenmesi ve Çözüm Önerileri], *American Economic Review*, Cilt: 90, No. 2, ss. 1-16.

Taylor, A. M. (1996). International Capital Mobility in History: The Saving-Investment Relationship [Tarihte Uluslararası Sermaye Hareketliliği: Tasarruf-Yatırım İlişkisi], *NBER Working Paper*, 5743.

T.C. Ticaret Bakanlığı, (2019). Türkiye-Kosova Serbest Ticaret Anlaşması, https://ticaret.gov.tr/data/5d81d38413b876c87c33bbdd/Kosova%20STA%20Bilgi%20Notu-2019.pdf adresinden alındı

TCMB, (2015). Ödemeler Dengesi İstatistiklerine İlişkin Yöntemsel Açıklama, İstatistik Genel Müdürlüğü Ödemeler Dengesi Müdürlüğü, Ankara, https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-c290-4bdd-94d4-b8e99e70eba9/BOPMetaveri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-0ab87526-c290-4bdd-94d4-b8e99e70eba9-ml39cvO adresinden alındı

Tiryaki, T. (2002). Cari İşlemler Hesabına Çeşitli Yaklaşımlar, Sürdürülebilirlik ve Türkiye Örneği, *Araştırma Genel Müdürlüğü Çalışma Tebliğ* (TCMB), No. 8.

Vranja, L. (2017). The impact of the CEFTA trade agreement on economic development in Kosovo [Kosova ekonomik gelişimine CEFTA ticaret anlaşmasının etkisi], *Iliria International Review*, Cilt: 7, No. 1, 249-270).

Yapar Saçık, S. (2016). Secondary Income Entry as one of the Financing Instruments of Foreign Trade Deficit: Sample of Turkey [Dış Ticaret Açığının Finansman Araçlarından biri olarak İkincil Gelir Kalemi: Türkiye Örneği]. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, The Journal of Academic Social Science Studies*, No. 42, ss. 305-313.

World Bank, World Development Indicators (WB, WDI). https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=XKX adresinden alındı

WB, (2010). Kosovo, Unlocking Growth Potential: Strategies, Policies, Actions [Kosova, Büyüme Potansiyelinin Kilidini Açmak: Stratejiler, Politikalar, Eylemler].

WB, (2017a). Republic of Kosovo, Systematic Country Diagnostic [Kosova Cumhuriyeti, Sistematik Ülke Tanımlaması].

WB, (2017b). Debt Management Performance Assessment – Kosovo [Kosova Borç Yönetimi Performans Değerlendirmesi].

WB, (2021a). Resilence – COVID-19 Crisis Through Migration Lens [Göç Merceğinden COVID-19 Krizi], *Migration and Development Brief 34*, ss. 1-41.

WB, (2021b). Subdued Recovery - Western Balkans Regular Economic Report No. 19 [Bastırılmış İyileşme - Batı Balkanlar 19. Düzenli Ekonomik Raporu].

WB, (2021c). Greening the Recovery – Western Balkans Regular Economic Report No. 20 [Toparlamayı Yeşillendirmek – Batı Balkanlar 20. Düzenli Ekonomik Raporu].

WTO, (1996). Trade and foreign direct investment [Ticaret ve doğrudan yabancı yatırım]. https://www.wto.org/english/news_e/pres96_e/pr057_e.htm adresinden alındı

Zöpel, C. (2018). The future of 20 million people in the six Western Balkan states. A key question for Europe's geopolitical future [Altı Batı Balkan devletlerindeki 20 milyon insanın geleceği. Avrupa jeopolitik geleceği hakkında kilit sorgulama]. *Foundation for European Progressive Studies*.